

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI

A.Annamuhammedowa

“ÖWRENILÝÄN DILIŇ ÝURDUNYŇ TARYHY“
(GERMANIÝANYŇ TARYHY)

Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň
talyplary üçin okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi

Aşgabat-2010.

Aýna Annamuhammedowa. **“Öwrenilýän diliň ýurdunyň taryhy“ (Germaniýanyň taryhy).** Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talypalary üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 2010.

Taryh ylymlarynyň kandidaty, dosent **Annamyrat Sähetmyradowyň** ylmy redaksiýasy bilen.

©Aýna Annamuhammedowa
©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Germaniýanyň taryhyna giriş

„Germaniýanyň taryhynyň“ umumy dersini beýan etmeklik Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň daşary ýurtlar dilleri fakultetiniň, nemes dili we edebiýaty hünäriniň okuw maksatnama esasynda ýerine ýetirildi. Ol Germaniýanyň gadymy taryhyna, feodal jemgyýetiniň ösüşiniň taryhyna, kapitalistik gatnaşyklaryň ösüşine bagyşlanyp, Germaniýanyň taryhy bilen bagly Günbatar Ýewropa döwletleriniň käbir maglumatlary hem özünde jemleýär. Olara Fransiýa, Skandinawiýa ýurtlary degişlidir. Bu döwletleriň taryhyna, olaryň ykdysady, jemgyýetçilik, syýasy we medeni ösüşiniň ýollaryna ýeterlik üns berildi.

Şonuň bilen birlikde, Germaniýanyň orta asyr taryhy beýan edilende, onuň syýasy wakalara ýa-da beýleki ýagdaýda täsirini ýetiren serhetdeş ýurtlaryň wakalaryna hem üns berlendir.

Germaniýanyň taryhy kursy şu aşakdaky döwürleri öz içine alýar:

- Orta asyrlar taryhy (V-XVII a. ikinji ýarymyna çenli), ýagny feodal gatnaşyklaryň döräninden, feodal jemgyýetiniň ösüşinden, onuň dargamagyna we has progressiw buržuaz jemgyýet üçin jemgyýetçilik, ykdysady we syýasy şertleriň döreýşini öz içine alýar;

- Täze taryh (XVII a. ikinji ýarymy - XIX a.), ýagny kapitalistik gatnaşyklaryň döreýşini, buržuaz jemgyýetiniň ösüni, kapitalistik gatnaşyklaryň berkitmegini öz içine alýar;

- Iň täze taryh, ýagny XX-XXI asyrlardaky esasy wakalary, dünýä taryhynda Germaniýanyň eýeleýän orny öz içine alýar.

Nemes dilini öwrenýän talyplarda Germaniýanyň taryhy barada düýpli düşüňjeler döretmek. German taýpalarynyň döreýşi, kemala gelşi, german jemgyýetinde bolup geçen sosial-ykdysady, syýasy prosesler barada aýdylýar. Germaniýa döwletiniň döreýşini, ösüşiniň döwürlerini seljermek, döwlet gurluşynyň aýratynlyklaryny degşirmek.

Täze taryh döwri dünýä taryhynyň orta asyrlar döwründen soň başlanýan eýýamydyr. Oňa Täze taryh diýip at berýärler. Bu döwri Täze taryh diýip atlandyrsalar-da, onuň başlaryna çenli (takmynan XVII asyryň ortalary) dünýä ýurtlarynyň we yklymlarynyň ösüş derejesi dürli-dürlidi. XVII-XIX asyrlarda täze durmuş-ykdysady we syýasy gatnaşyklar diňe Ýewropanyň we Demirgazyk Amerikanyň ösen ýurtlarynda berkarar bolupdy. Täze kemala gelen bu gatnaşyklary ylmy dilde hojalygy ýöretmegiň has ösen hem-de progressiw usuly bolan bazar ykdysadyýeti diýip atlandyryýarlar.

Emma şol bir wagtyň özünde Aziýanyň ýurtlarynda hojalygy ýöretmegiň feodalçylyk usuly hem dowam edýärdi. Afrikanyň birentek halklary, Awstraliýanyň aborigenleri we Amerikanyň indeýleri ilkidurmuş-jemagat gurluşynyň dargaýan şertlerinde ýaşaýardylar.

Bu döwürde ýewropalylar taryhy ösüşde dünýäniň beýleki yklymlaryndan öňe saýlanmagy başardylar. Olar öz serhetlerinden çykyp, dört ummanyň giňişliklerinde ýüzüp, öňki açylmadyk ýerleri özleşdirýärdiler. Giçki orta

asyrlarda başlan Beýik geografiki açyşlaryň netijesinde Ýewropa we Amerika, Aziýa we Afrika sebitleri biri-birleri bilen baglanşyp ugrady, adamzat birek-biregi gaýtadan tanap başlady.

Ýewropada ylmyň, tehnikanyň ösmegi netijesinde Täze taryhda önümçilik gatnaşyklary üzüň-kesil üýtgedi, ykdysadyýetde täze pudaklar peýda boldy. Bu döwürde tehnikanyň gazananlarynyň köp ulanylyp başlanandygy üçin Täze taryh döwri “maşyn asyry” diýip hem atlandyrylar.

Täze döwriň adamlary köp derejede orta asyrlaryň adamlaryndan düýpli tapawutlanyp başlady. Durmuşda adamyň özüni alyp barşy, onuň dünýägaraýşy ösüp kämilleşdi we olar täze gymmatlyklara esaslanyp başlady. Bu döwürde ýaşayş-durmuşda we zähmetde işewürlük, dünýewilik güýçli ösdi, adamyň döwlet häkimiýeti bilen gatnaşygy-da üýtgedi. Ençeme ýüzýyllyklar dowam eden häkimiýetiň güýji üytgäp, ösen Ýewropa ýurtlarynda patyşalyk häkimiýeti çäklendirilip ugrady.

Täze taryhyň döwürlere bölünişi. Dünýä taryhynda gadymy hem-de orta asyrlar döwürleri birnäçe münýyllyklar, ýüzýyllyklar dowam etdi. Emma Täze taryh wagt taýdan şeýle köp asyrlary öz içine almadý.

Alymlaryň arasynda Täze taryhyň haçan başlap, haçan gutarandygy barada dürli pikirler bar. Muňa garamazdan, şu okuw kitabynda dünýä taryhynyň öňki döwürleşdirilişine eýerip, Täze taryhyň başlanýan döwri hökmünde Inlis buržuaz rewolýusiýasy esas edilip alyndy, bu döwriň gutarýan wagty hökmünde bolsa 1914-1918-nji ýyllarda bolup geçen birinji Jahan urşy kabul edildi. Täze taryhyň şeýle wagt çäginde seneleşdirilmeginiň öz sebäpleri boldy. Çünki inlis buržuaz rewolýusiýasyndan soň diňe bir Angliýada däl, eýsem Ýewropanyň beýleki ýurtlarynda hem täze durmuş-ykdysady we syýasy gatnaşyklar kemala geldi. Bu bolsa adamzat taryhynyň ösüşinde täze döwriň başlanýandygyny aňladýardy.

Birinji jahan urşunyň Täze taryhyň tamamlanýan döwri hökmünde kabul edilmeginiň sebäbi, bu wakadan soň Aziýanyň we Afrikanyň bakna edilen ýurtlarynda azat edijilik hereketi has hem güýjedi we ilkinji özbaşdak döwletler peýda bolup ugrady.

Taryhçy alymlar Täze taryhy öz içinde iki döwre bölýärler: birinjisi XVII-XIX asyrlaryň ortalary, ikinji döwri bolsa XIX asyryň ikinji ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli döwürler.

Ýewropada senagat öwrülişi. Täze taryhyň esasy aýratynlylarynyň biri-de, XVIII asyryň ahyrynda - XIX asyryň başynda Angliýada senagat öwrülişi bolup geçdi. Bir ýurduň çäginde bolup geçen bu jemgyýetçilik hadysasy soňra Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň ösüşine ägirt uly täsir etdi. Senagatyň ösüşi Ýewropa sebitinde oba hojalygynyň ösüşine hem öz täsirini ýetirdi. Oba hojalyk önümçiliginde başlan bu özgerişler hem öňi bilen Angliýada, onuň yzy bilen Fransiýada, bir az soňrak bolsa ABŞ-da, Germaniýada, Awstro-Wengriýada, Italiýada we Russiýada bolup geçdi.

XIX asyryň ahyrynda senagat öwrülişi aziýa ýurdy bolan Ýaponiýada hem başlanýar. XIX asyryň ahyrynda Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da industrial

siwilizasiýa kemala geldi we onuň hereketlendiriji güýji tehniki ösüş bolup hyzmat etdi.

Ykdysadyýetde täze önümçilik gatnaşyklary peýda bolup ugraýar. Zähmet öndürjiligiň ösmegi, görülyän peýdanyň artmagy bu ösüşiň örän uly alamatydyr. Tehniki ösüş, zähmet öndürjiligi adamyň bilimleriniň we endikleriniň kem-kemden giňelmeginiň hem-de kämilleşdirilmeginiň netijesinde bolup geçdi. Şeýlelikde Täze döwür önümçilik gatnaşyklarynyň we hojalygy ýöretmegiň täze usulynyň hem-de täze eýeçilik gatnaşyklarynyň berkarar bolmagy bilen başlandy.

Ýewropanyň öndebaryjy ýurtlarynda tehniki ösüş netijesinde önümçilik gatnaşyklarynyň täze basgançagyna geçmek üçin şertler kemala geldi. Ýewropada ilkinji gezek plug (köp gulakly azal) ýaýrady, ullakan çarhly suw degirmenleri ulanylyp başlandy. Demir eretmeklik, metaldan ýasalýan gurallar kämilleşdirildi. Ok atýan ýarag oýlanyp tapyldy, kompos ulanmaklyk giňden ýaýrady. Kitap çap etmeklik uly ösüşe eýe boldy. XVII asyryň başlarynda gämi gurluşygy we deňizde ýüzmek babatynda gazanylan uly üstünlikler netijesinde uly geografik açyşlar edildi, bu bolsa ýewropalylara täze ýerleri basyp almagyň hasabyna öz ýurtlarynyň çäklerini giňeltmäge şert dörettdi. Täze döwrüň birinji ýarymynda Beýik Britaniýa, Fransiýa, Gollandiýa, Russiýa Ýewropada has uly döwletlere öwrüldiler.

Täze taryh Ýewropanyň we Amerikanyň önde barýan ýurtlarynda önümçilik gatnaşyklarynda iri maýa goýumlarynyň emele gelmegi hem-de berkleşmegi bilen häsiýetlendirilýär. Ýewropa döwletleriniň içinde Angliýa, Ispaniýa, Portugalýa, Gollandiýa, Fransiýa, azrak soň Germaniýa, Awstro-Wengriýa, Russiýa ýaly uly ýurtlar dünýäniň dürli sebitlerinde köp ýerleri basyp alyp, ägirt uly koloniýal döwletlere öwrüldiler.

Täze taryh döwründe Ýewropa ýurtlarynda bolup geçen durmuş-ykdysady we syýasy hadysalar Amerika yklymyna hem uly täsir etdi. Ýewropa ýurtlarynyň koloniýalarynyň esasynda Demirgazyk Amerikada ABŞ, Latyn Amerikasynda Meksika, Wenesuela, Argentina, Braziliýa, Peru ýaly garaşsyz döwletler peýda boldy.

„Täze” ýerlere baknadarlyk. Ýewropa döwletleri tarapyndan alysdaky keseki ülkelerini basyp almaklyk ilkinji gezek XVI-XVII asyrlarda başlapdy. Ispaniýa, Portugalýa, Gollandiýa, Fransiýa, Angliýa uly koloniýal (baknadar) döwletlere öwrülip başlady. Koloniýalary eýelemek, esasan, XIX asyryň aýaklarynda tamamlandy. Basyp alan döwletler tarapyndan koloniýalaryň gös-göni talanylmagy, olaryň tebigy baýlyklaryna eýe çykylmagy, ýerli ilata agyr salgytlaryň salynmagy koloniýalaryň (bakna ýurtlar) ykdysady hem-de syýasy taýdan yza galmaklygyna getirdi. Aziýanyň, Afrikanyň, Amerikanyň, Awstraliýanyň basylyp alnan ýerleriniň halklary keseki agalygyna sezewar edildi.

XVIII asyrdan başlap koloniýalarda garaşsyzlyk ugrunda göreş başlandy. Angliýanyň, Portugalýanyň, Ispaniýanyň Latyn Amerikasyndaky köp koloniýalary eýýäm XVIII-XIX asyryň birinji ýarymynda garaşsyzlyk gazanyp,

özbaşdak döwletlere öwrüldiler. Emma olar hem ykdysady taýdan Angliýa garaşlydylar.

XIX asyryň aýaklarynda Beýik Britaniýa we Fransiýa has uly kolonial imperiýalara öwrüldiler. Afrikanyň içerki ýerleriniň uly bölegi we Ýuwaş ummanyň adalary entek basylyp alynmandy, ýöne şol ýerlere hem gözleg we ylmy-barlag toparlar iberilip durulýardy. Ykdysady taýdan ösen ýurtlar tarapyndan basybalyjylykly uruşlar täze ýerleri basyp almak, satuw bazarlaryny we çig mal çeşmelerini giňeltmek maksady bilen alnyp barylýardy.

Has kuwwatly ykdysadyýete daýanmak bilen, Ýewropanyň öňde barýan ýurtlary, ozaly bilen-de Angliýa, özleriniň basybalyjylykly uruşlarynyň gerimi we eýelän koloniýalarynyň möçberi boýunça gadymy dünýäniň hem-de orta asyrlaryň imperiýalaryndan ozdurdylar.

Ylmy tehniki açyşlar. Ylmy-tehniki ösüş diýip tehniki we tehnologiýanyň özüne ylmyň gazananlaryny siňdirip, olaryň esasynda önümçilik üçin täze materiallary, energiýany, maşyny, harydy öndürmeklige aýdylýar. Tehnologiýa – tebigatyň döreden zatlaryny adama gerekli görnüşe geçirmek üçin ulanylýan usullaryň, ýörelgeleriň hem-de olaryň yzygiderli baglanyşygynyň jemini aňladýan ylym we tejribe hökmünde çykyş edýär.

XVII asyryň ahyrynda - XVIII asyryň başynda suwuň bugyny hereketlendiriji güýç hökmünde ulanmaklyk pikiri fransuz oýlap tapyjysy Deni Papen tarapyndan amala aşyrylýar. Papene nemes filosofy Leýbnis bug hereketlendirijisi baradaky pikiri aýdypdyr. Özüniň oýlap tapyşyny Papen „az çykdaýjy bilen köp hereket etdiriji güýji almaklygyň täze usuly” diýip at beripdir. Kömür şahtalaryndan suwy çykarmakda ulanylýan bug maşynyny iňlis ussasy Nýukomen özgerdýär. Onuň oýlap tapan maşyny 1732-nji ýylda işläp başlaýar. Bu maşyn elli at güýjini ulanandan hem köp suw çykarmagy başarypdyr.

Papeniň we Nýukomeniň başlangyçlaryny Jeýms Uatt kämilleşdiripdir. Ol fizikany, himiýany we medisinary gowy bilýän, suratkeşlik, çylşyrymly matematiki hem-de tehniki mysallary işlemek bilen gyzyklanýan ekeni. 1784-nji ýylda bug maşyny peýda bolýar. Ol maşyn ýeke bir suw çykarmak üçin hyzmat etmän, ony başga işlerde hem ulanyp başlaýarlar. Bug maşyny senagatda umumy hereketlendiriji güýç hökmünde ulanyp başlanýar. Jeýms Uattyň açyşy dokma senagatynyň ösmekligine hem uly itergi berdi. Bug maşynynyň esasynda döredilen dokma maşyny bolsa tiz wagtda Angliýa we Şotlandiýa giňden ýaýrady. Bug maşynynyň giňişleýin ulanylmagy Angliýany tehniki tarapdan ösen döwlete öwürýär. 1810-njy ýylda bu ýerde 5 müňe golaý bug maşyny dürli maksatlar üçin ulanylypdyr. Prussiýada bolsa birinji bug maşyny 1830-njy ýylda peýda boldy.

Ilkinji tikiň maşyny 1755-nji ýylda Angliýada döredilýär, ýöne ol belli Zingeriň maşyny döreýänçä birnäçe özgerişleri geçmeli boldy. Bu maşyn dürli tikiň işlerini ýerine ýetirip, ol birnäçe tikiňini çalşyp bilýärdi. Şeýlelikde, niredi maşyn peýda bolsa, ol zähmet öndürilijigini artdyryp, işçileri gol zähmetinden boşadýardy.

Manufaktura we telekeçilik. Ýewropada XVII-XVIII asyrlarda başlan senagat öwrülişi adamzat taryhynyň ösüşinde wajyp döwür boldy. Ol öndüriji güýçleriň düýpli ösüşini aňladyp, şol bir wagtyň özünde bolsa täze ykdysady gatnaşyklaryň kemala gelmegi üçin möhüm şertleri döretdi. Senagat öwrülişi Angliýadan soň Fransiýa, ABŞ-a, Germaniýa, Ýaponiýa, Russiýa we başga-da köp ýurtlara ýaýrady. Ol manufaktura önümçiliginde ulanylan ýönekeý gurallary maşynlar bilen çalşyp, gol zähmetinden maşyn bilen guralýan zähmete geçmeklige ýol açdy. XVIII asyryň ikinji ýarymynda oýlap tapylan bug maşyny hem-de pamygy gaýtadan işleýji maşyn senagat öwrülşiğine uly itergi berdi. Senagat öwrülşiginiň ýüze çykmagynda olaryň ikisiniň hem wajyp ähmiýeti boldy.

XIX asyryň başlarynda fransuz inženeri Žakatt dokma stanogyny döretdi, ol stanokda her dürli reňkdäki ýüplükleri ulanmak arkaly nagyşly hem-de gülli matalary dokap bolýardy, ol stanokda dokalan matalary soňra boýamak gerek bolmaýardy. Birneme soňra gülli çit matalary öndürmeklik mehanizmlaşdirildi – çitleri silindr şekilli wallaryň arasyna goýup, wallary aýlamak arkaly reňklemek usuly tapyldy, şonda matalaryň ýüzüne degişli nagyşlar we reňkler salynýardy.

Metalyň öndürilişi we işlenip bejerilişi kämilleşdirildi. XVIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap Angliýada, soňra bolsa beýleki ýurtlarda suwuk çöýün eredilýän domna peçlerinde daş kömri bişirmek arkaly alynýan koksy ulanmaga başladylar. Howany üfleme üçin bug maşynlary bilen herekete getirýän kuwwatly körükler we sorujylar döredildi. Gyzdyrylan howany üfleme üçin ulanmaklyk peýda boldy.

XIX asyryň ortalarynda maşynlary öndürmek üçin taplanan polada bolan isleg artdy. Inlis inženeri Bessemer 50-nji ýyllarda agdarylýan ägirt uly susagy oýlap tapdy. Susagyň içine oda çydamly kerpiç örüp, onuň içinde çöýny polada ýa-da demre öwürmek üçin eredýardiler.

60-njy ýyllarda fransuz inženeri Marten demir ýa-da polat döwürleri we şlaklar garyndyly çöýny täzedan eredip polat almak üçin peç gurdy. Marten peçleri Bessemeriň susaklaryna (konwertorlaryna) garanda has ýokary hilli polat berýärdi. Polat eretmegiň bu iki usuly-da baryp XIX asyryň 70-80-nji ýyllarynda giňden ulanylyp başlandy.

XIX asyrdan metaly mehaniki taýdan takyk işläp bejermekden öňri täze stanoklar peýda bolup, maşyn gurluşygy üçin pugta esas döredildi. Tokar stanoklary kämilleşdirildi, maşynlaryň metal gurallaryny işläp bejermek üçin frezer stanoklary (freza – gurşawyň daşyndaky berk päkiler bilen bileleikde aýlanýan gural) ulanylyp başlanyldy. Maşynlaryň bir meňzeş (standart) detallary – nurbatlary, hyrly gaýkalary we şulara meňzeş enjamlar köpçülikleýin öndürilip başlanyldy. Towlap deşýän, hyr kesýän stanoklar önümçilikde häli-şindi ulanylýan zada öwrüldi. XIX asyryň 50-nji ýyllarynda detallary özi işläp bejeryän ilkinji awtomat-stanoklar döredildi.

XIX asyryň 50-60-njy ýyllarynda maşynlaryň özlerini maşynlar bilen öndürmekligiň ösmegi fabrik-zawod önümçiligi üçin mäkäm tehniki baza döretti we senagat öwrülşiginiň tamamlanmagyny üpjün etdi.

Industrial jemgyýetiň kemala gelmeginiň sebäpleri. Ýewropanyň hem-de Amerikanyň öňde barýan ýurtlarynda hojalyga täze, iri maýa goýum gatnaşyklarynyň kemala gelmegi täze eýeçilik gatnaşyklaryň ornaşmagyndan ybaratdy. Erkin telekeçilik, iri maýa goýum önümçilik gatnaşyklary – munuň özi täze ykdysady we durmuş gurluşy bolup, şunda girdejileriň çeşmesi bolup önümçilige goýulýan maýa goýumlary hyzmat edýärdi. Alynýan girdejiler kärhana eýeleriniň işewürligine hem-de hakyna tutma işçileriň zähmetine bagly bolup durýardy. Iri maýa goýum önümçilik gatnaşyklary Ýewropanyň we Amerikanyň öňde barýan ýurtlaryny ykdysady hem-de syýasy taýdan düýpli ösdürdi.

Ýewropada şäherleriň ösmegi industrial jemgyýetiň ösüşini görkezýärdi. Bu ýagdaý tutuş Täze döwri öz içine aldy. Ýewropanyň we ABŞ-nyň ilatynyň köpüsi oba ýerinde ýaşap, oba hojalygy bilen meşgullanýardylar. Senagatda bolşy ýaly, oba hojalygynda hem iri maýa goýumlaryň ornaşmagy, oba ilatyny işsizlige eltdi. Senagat öwrülşiginiň başlanmagy bilen aragatnaşyk ulgamynyň ösmegi täze senagat merkezleriniň döremegine itergi berdi. Döwletleriň merkezi şäherleri ösdi, olaryň ilatynyň sany artdy. Ykdysadyýetiň we syýasatyň ösmeginde täze baýan gatlak öňdebaryjy orna geçdi. Iri senagat kärhanalarynyň we banklaryň ýolbaşçysy bolup täze baýlaryň wekilleri – buržuaziýa orta çykdy.

Gadymy germanlar we olaryň Gündogar Rim imperiýasyna çözüşlary.

1. German taýpalary IV asyryň ahyryndan başlap Günübatar Rim imperiýasynyň üstüne häli-şindi çozup durupdyrlar. Gullaryň we kolonlaryň gozgalaňlary sebäpli ysgyndan gaçan gul eýeçilik döwleti «warwarlaryn» hüjümini saklap bilmändir. Germanlar V asyryn dowamynda imperiýanyň bütin territoriýasynda: wandallar - Demirgazyk Afrikada, westgotlar (günübatar gotlar) - Ispaniýada, angllar we sakslar - Britaniýada, franklar - Galliýada, ostgotlar (gündogar gotlar) - Italiýada ýaşapdyrlar. Imperiýanyň agyr salgytlardan ýaňa halys tapdan düşen ilatynyň köpüsi germanlary özleriniň azat edijisi hökmünde garşy alypdyrlar. Gullar we kolonlar basybalyjylaryň tarapyna geçipdirler, olaryň goşunlaryna goşulypdyrlar, olara şäherleriň derwezelerini açyp beripdirler.

Gullaryň we kolonlaryň gozgalaňlary hem-de germanlaryň çözüşlary Günübatar Ýewropada gul eýeçilik gurluşyny ýumrupdyr. Gul eýeleri özleriniň baýlyklaryndan we häkimýetinden mahrum edilipdir. Germanlar Günübatar Rim imperiýasyna çozan mahaly hemme şäherler diýen ýaly weýran edilipdir ýa-da ýandyrylypdyr. Senetçilik gutarnykly pese düşüpdir. Söwda ýatypdyr, portlar we ýollar çolarypdyr. Şäherler uzak wagtlap haraba bolup ýatyrka, oba hojalygy kem-kemden dikeldilip başlapdyr. Germanlaryň esasy käri ekerançylyk bolupdyr. Erkin germanlar ýeri rim gullaryna garanda yhlasly bejeripdirler. Olar ekin ekiljek ýerleri ýeňil azal bilen sürüp, agaç mala bilen malalapdyrlar. Germanlar

bu zähmet gurallaryny rimlilerden görüp öwrenipdirler. Olar agaç çarşaklary, dyrmyklary, pilleri hem peýdalanyşdyrlar; demir gurallar örän az bolupdyr.

Germanlar göçüp gelmänkäler, adatça ekerançylyk ýerlerini tä arryklaýança ekipdirler. Ýer arryklansoň, ony taşlap, ekin ekmek üçin täze ýerleri açypdyrlar. Germanlar basyp alyşlardan sonra rimlilerden ekin ekmegiň iki meýdanly usulyny öwrenipdirler. Olar sürümli ýeri iki bölege bölüp, onuň birine ekin ekipdirler, beýlekisini bolsa şüdüger edip boş goýupdyrlar. Ekin ekilýän we şüdügär edilip goýlan meýdanlary ýylyň-ýylyna täzeläpdirler. Iki meýdanly usula geçilmegi bilen germanlaryň alýan hasyly ýokarlanylýar. Germanlar diňe bir däne ekinlerini ösdürüp ýetişdirmän, eýsem bagbançylyk, gök we bakjaçylyk, üzümçilik bilen-de meşgul bolup başlapdyrlar. Öňki wagtlarda bolşy ýaly, olar mallary, guşlary, bal arylaryny idedip köpeldipdirler, wagşy haýwanlary awlapdyrlar we balyk tutupdyrlar. Biziň eýýamymyzyň ilkinji asyrlarynda germanlar urug jemagatlary bolup yaşaýardylar. Emma zähmet gurallarynyň kämilleşmegi bilen bir maşgala ýer bölegini alyp, ony sürüp ekipdir we soňra özüni ekleme üçin ýeterlik hasyl ýygnaýdyr. Şonuň üçin-de sürlüp ekilýän ýerler aýry-aýry maşgalalaryň peýdalanmagyna geçip başlapdyr.

Uzak ýörişlere gidilen mahaly urugdaşlar köplenç öz urugyndan aýra düşüpdirler. Olar täze baran ýerlerinde başga uruglaryň adamlary bilen bile ýurt tutup oturypdyrlar. Obalar şeýle döräpdir. Ol obalarda diňe bir urugdaşlar ýaşaman, başga uruglaryň adamlary hem ýaşapdyrlar. Şeýle obanyň ilaty goňşuçylyk jemagatyny emele getiripdir. Bendilikden azat bolan gullar bilen kolonlar hem şol jemagatlara giripdirler. Goňşuçylyk jemagatynda her bir maşgalanyň ekerançylyk ýerinde öz paý ýeri bolupdyr. Emma welin, maşgala şol paý ýere doly ygtyýar edip bilmändir: ony satyp, peşgeş berip, çalşyp bilmändir. Hasyl ýygnaýp alnansoň, ekin meýdanyny umumy öri mendanyna öwüripdirler. Ol erde obanyň ähli ilaty öz mallaryny bakypdyr. Hasyl belli bir wagtda ýetişer ýaly, oba jemagatynyň ilaty meýdan işlerine bilelikde başlapdyrlar we paý ýerlerine birmeňzeş däne ekinlerini ekipdirler.

Germanlaryň basyp alyşlaryndan soňra Günbatar Ýewropanyň ilatynyň esasy köpçüligi erkin oba daýhanlaryna öwürlip başlapdyrlar. Baryp basyp alyşlardan hem öň germanlaryň arasyndan begler saýlanyp çykypdyr. Aksakgallaryň, harby serdarlaryň we olaryň nökeleriniň ýerleri hem-de mallary taýpadaky garamaýak adamlaryňkydan köp bolupdyr. Rim imperiýasynyň üstüne edilen ýörişler wagtynda germanlaryň arasyndaky deňsizlik öňkünden-de artdy. Serdarlar we nökler köp emlak talap alypdyrlar, rim baýlarynyň mülklerini basyp alypdyrlar. Olar uly mülklere eýe bolup, iri ýer eýelerine öwrülipdirler. Olaryň mülkleri oba adamlarynyň paý ýerlerinden köp esse artyk bolupdyr. German begleriniň hojalygynda rim döwründen saklanyp galan gullar bilen kolonlar işläpdirler. Emma gul zähmeti amatsyz bolany üçin, germanlar olara kiçiräk mellekleri bölüp beripdirler. Gul belli bir wagty hojaýynyna işläp bermäge borçly edilipdir, galan wagty bolsa öz hojalygynda işläpdir.

2. German taýpalarynyň iň ulusy hem güýçlüsi franklar bolupdyr. Olar geçhä-göçlükden ozal Reýn derýasynyn boýlarynda ýaşapdyrlar. Her taýpanyň başynda harby serdar durupdyr. V asyryň ahylarynda serdarlaryň arasynda mekir, seresap hem gazaply Hlodwig tapawutlanypdyr. Frank begleri goňşy

Galliýanyň mes toprakly düzlüklerine köpden bäri göz gyzdyryp gelipdirler. Olar ol taýda ýer, mal, gymmat baha ýarag we söweş atlaryny basyp almagy arzuw edipdirler. Hlodwig beýleki taýpalaryň serdarlary bilen bileleşip, franklary Galliýanyň üstüne ýörişe alyp gidipdir. Uzyn boýly we gorkunç urşujylar rimlileri biçak gorkuzypdyrlar. 486-njy ýylda franklar rim goşunyny çym-pytrak edipdirler we Galliýadaky rim mülklerini basyp alypdyrlar.

Franklar basyp alan ýurdunda goňsuçylyk jemagatlary bolup ýerleşipdirler. Olar rim gul eýeleriniň ýerleriniň bir bölegini paýlaşýarlar, şeýle hem boş ýatan ýerleri açyşdyryp sürüpdirler. Ýönekeý urşujylara kiçeňräk ýer bölekleri ýetipdir. Oňa derek Hlodwig ägirt uly mülkleri alypdyr. Ol öz nokerlerine we ýakyn adamlaryna sahylyk bilen ýer beripdir.

Rim gul eýeleriniň birentegi haýal etmän, Hlodwigiň häkimietini ykrar edipdirler we şonuň üçin-de öz ýerlerini ellerinde saklapdyrlar. Olar basylyp alnan ýurdy dolandyrmaga Hlodwige kömek beripdirler we kem-kemden frank begleri bilen garyşyp gidipdirler.

Özleriniň baýlyklaryny we ýerlerini goramak üçin frank beglerine döwlet gerek bolupdyr. Olar şol döwletiň kömegi bilen erkin oba adamlaryny, gullary we kolonlary, şeýle hem Galliýanyň boýun egdirilen ilatyny tabynlykda saklap biljekdiler. Şona görä-de begler harby serdarlardan iň güýçlüsi bolan Hlodwigiň häkimiýetini goldapdyrlar we pugtalandyrypdyrlar.

Zamandaşlaryň biri Galliýa basylyp alnan wagtda Hlodwigiň häkimiýetiniň nähili güýçlenendigini gürrüň berýär. Bir gezek franklar gazaply söweşden soň, beýleki harby oljalaryň arasy bilen gymmat baha jamy hem ele salypdyrlar. Gadymy adata görä, ele salnan ähli harby olja urşujylaryň arasynda bije atylyp paýlaşylýan eken. Emma Hlodwig özüne düşýän paýdan daşgary şol jamyň hem berilmegini sorapdyr. «Öz göwnüňe ýaranyny et. Hiç kim seniň erkiňe garşy çykyp bilmez!» diýip, nokerler jogap beripdirler. Emma urşujylardan biri öňe zomap, aýpalta bilen jamy kül-pagyş edip: «Sen bijäňe düşenden başga zat almarsyn!» diýipdir. Hlodwig oňa bir agyz söz hem aýtmadyr, ýöne welin ol urşujydan ar almagy ýüregine düwüpdür. Bir ýyldan soň harby gözden geçiriş wagtynda Hlodwig şol gedemlik eden urşujynyň ýaragyny ýaramaz saklaýandygyny bahanalap, aýpalta bilen kellesini çapypdyr. Şonda ol: «Sen hem jamy şeýdipdiň!» diýip gygyrypdyr. Gözden geçiriş gutaransoň, urşujylar gorkularyna dargaşypdyrlar.

Hlodwig özi bilen bilelikde Galliýany basyp alan beýleki harby serdarlary haýynlyk bilen gyrypdyr we ägirt uly ýurdy täk özi dolandyrmaga başlapdyr. Hlodwig korol, ýagny ähli franklaryň hökümdary bolupdyr. Ol özüniň Merowingler nesilşalygyny esaslandyrypdyr. Korol harby serdardan tapawutly bolup, häkimiýeti öz çagalaryna miras geçirip bilipdir.

3. Hlodwigiň nokerleri gaty köpelipdir. Oňa baý franklar hem frank begleri giripdirler. Uruşda ölen serdarlaryň nokerleriniň birentegi hem Hlodwige gulluk etmäge geçipdirler. Korol öz nokerleriniň kömegi bilen Galliýanyň ilatyny hem-de erkin franklary tabynlykda saklapdyr.

Hlodwig Galliýa basylyp alnandan soňra halk ýygnagyny çagyrmaklygy bes edipdir. Ol möhüm kararlary diňe beg adamlar bilen maslahatlaşyp

çykarypdyr. Garamaýak franklara bolsa her ýyl ýazdaky harby gözden geçirişlerde korolyň berýän buýruklary habar berlipdir.

Gadym wagtlarda urugdaşlaryň arasyndaky dawalary we franklaryň etmişlerini halk ýygnagy çözer eken. Meseleler nesilden-nesle geçip gelýän gadymy adat boýunça çözülipdir. Indi baş kazy korolyň özi bolupdyr, obalarda bolsa jedelleri çözmek we temmi bermek işlerini baý franklar hem frank begleri amala aşyrypdyrlar.

Iri ýer eýeleri öz ýerlerine we baýlyklaryna kast eden adamlar üçin berk jezalary girizmek isläpdirler. Hlodwigiň buýrugy boýunça franklaryň gadymky adatlary we korolyň täze hökümleri ýazylypdyr. Şeýlelik bilen, franklarda ilkinji kanunlar ýygyndysy döräpdir.

Kanunlar gul we mal ogurlananlygy üçin, ammarlaryň hem-de mal ýataklarynyň otlananlygy üçin köp jerime almaklygy belläpdir.

Galliýany basyp alandan soňra, korol öz nökerleri bilen birlikde hristian dinine geçipdir, soňra bolsa ähli franklar hem şol dini kabul edipdirler.

Hlodwig we frank begleri hristian dininiň özləri üçin örän peýdaly boljakdygyna düşünişdirler. Hristian dini franklary jebisleşdiripdir we bitewi döwletiň döremegi üçin gowy şertleri döredipdir. Hristiýan buthanasy Hlodwigiň häkimiýetini pugtalandyrdy, şonuň hem Hlodwig buthananyň ähli baýlygyny onuň elinde galdyrypdyr we sahylyk edip, oňa täze ýerleri sylag beripdir.

IX – XI asyrlarda Germaniýa, Italiýa we papa häkimligi.

1. 843 – nji ýylyň Werden şertnamasy boýunça Beýik Karlyň imperiýasynyň düzüminden Germaniýa saýlanyp aýrylýar we özbaşdak döwlet bolýar. Şol ýerler Lýudowik Nemepkä ýetýär. Ýagny Reýniň aňyrsyndaky oblastlar we Bawariýa, şolaryň sostawyna bolsa Maýns, Worm, Şpeýner arhispiskop häkimlikleri giripdir. Hakykatda bolsa görkezilen ýerler geljekki Germaniýanyň (IX asyryň ahyry) esasy ýadrosy boldy. Germaniýanyň ilaty özlerini teewtonlar ýa-da deýts diýip atladyryp başlapdyrlar. Fransuzlar germaniýalylary alemanlar, ýagny fransuzlara ýakyn bolan nemes taýpasy alemanlaryň (boşlaryň) ady boýunça atlandyrypdyrlar. Slawýanlar germanylara düşüňmeýärdiler, şoňa görä hem slawýanlaryň nukdaý nazaryndan ``nemesler`` sözi lal we düşnükli dilde gepläp bilmeýänler ýaly manyny aňladýardy.

Ykdysady we syýasy tarapdan Germaniýa bütewi däl. Ol özüniň ykdysadyýeti, syýasaty, medeniýeti hatda dili boýunça hem birnäçe özbaşdak döwletlere (gersoglara) bölünýärdi. Gersoglarda ýaşaýan adamlar bir – birlerine daşary ýurtlylar hökmünde garapdyrlar. Ilki başda Germaniýa dört gersoglyga bölünipdir.

1. Reýn we Dunaý derýalarynyň ýokary akymlarynda ýerleşýän Alemaniýa ýa-da Şwabiýa;
2. Bawariýa (Leha derýasynyň basseýninde we Dunaý derýasynyň orta akymynda) ;
3. Frankoniýa (Dunaýyň orta akymy);

Saksoniýa we Týuringiýa (Reýn bilen Oderiň arasynda. X asyrdan bu gersoglyklara ýene gatyşyk german we has beterräk krepostnoýlaşmaga we uly ýer eýeçiliginiň berkleşmegine ýardam edýärdi.

Şeýlelik bilen aýdyň iki gatlagda bölünmeklik bolup gelýär: harby – feodal rysarlyk we salgyt düşýän (krepostnoý) – feodallar tarapyndan ekspluatirlenýän daýhanlar.

Daýhanlaryň gutarnykly krepostnoýa öwrülmegi X asyryň birinji ýarymynda Demirgazyk, Günorta we Günbatar Germaniýada bolup geçipdir. Merkezde we Gündogarda şol prosess diňe XII asyrdan tamamlanypdyr.

Aty bolan her kesi hem-de atly urşujyny harby gatlagda goşupdyrlar. Has erkin we gurdy ýer eýeleri rysar gatlagyna (nemes sözünden – at üstündäki adam) geçipdirler, iň az üpjünçiligi bolanlary bolsa, garaşly heem krepostnoý daýhanlar köpçüligi bilen garaşyp, salgyt düşýänleriň toparyna geçipdirler.

Feodallaşmaklyk Germaniýanyň syýasy gurluşyna hem degip geçýär. Döwlet apparaty täze, feodal başlangyçlarynda gurulýar. Sakson dinastiýasynyň korollary nesilden – nesle geçýän lençileriň (benefisiarileriň, odan soň uly nesil yzarlaýjy feodallaryň) üsti bilen edara edýärler. Korollygyň ozalky çinownigi – graf len ýer eýesine öwürülýär we ol özüni Germaniýada ykdysady hem syýasy taýdan garaşsyz hasap edipdir. Ondan başga –da korollar bilen mydama göreş alyp barýan gersoglar uly ygtyýarlar alýarlar. Diňe Otton I konfisklenen ýerleri öz garyndaşlaryna paýlaşdyryp, olar bilen öňli – soňly hasaplaşmak başardýar. Uly feodallar bilen göreşde Otton I ozaly bilen ruhanlary daýanýar. Emma şuna garamazdan, korol monastyr ýerlerine hem giňden hojaýynlyk edýärdi; olara goşmaça salgytlar salyp, din edaralaryny kyn ýagdaýa salýardy. Ondan başga –da, eger abbatyň (monastyrýň nastroýateli) ýa-da episkopyň (katoliki buthananyň başlygy) wezipesini boş bolan bolsa, onda girdejiler korolyň peýdasyna gidýärdi. Bu, korol girdejisiniň uly çeşmesi bolupdyr. Spoliasiý, ýagny ruhanynyň ähli gozgap bolýan emlägi, ölenden soň korolyň eýeçiligine geçýändigini başga bir çeşme bolupdyr.

Şeýlelik bilen, buthananyň ýerleri hökümet girdejisiniň çeşmesi bolup, korol mülkleriniň hiç bir hili tapawutlanmandylar. Korollar garaşsyz buthana ýer eýeçiligini döretmäge synannysypdyrlar, muny bolsa amal etmek diňe Otton I (912-973) başardypdyr.

Buthana immunitetiniň iki esse giňelmegi, Ottonyň tagallalary bilen özüniň ýuridik beýanyny tapypdyr. Şol çäreler boýunça territorial jähtden buthana immuniteti giňeýärdi: özboluşly, aýratyn hukukly ýapyk ummunitet okruglary döredipdir. Immunitet özüniň manysy boýunça hem giňeýärdi: görkezilen okrugda buthananyň öz daýhanyny sud etmäge doly hukugy bardy. Şonuň bilen birlikde immunitet, buthana fogty diýip atladylýar, korol tarapyndan belleniýän aýratyn çinownik arkaly korol häkimiýetine göni tabynlykdan goýulypdyr. Özüniň dünýewi feodallaryny köşeşdirip, hristian buthanasyny bolsa tabyn edip, Otton I nazaryny Italiýa gönükdiripdir. Ozallar bu territoriýa bazar gersoglary göz dikýärdiler. Nemes korollary baý demirgazyk – italyan şäherlerine bahylyk bilen garapdyrlar. Mundan soň Otton I orta ýer deňzinde Germaniýanyň söwda monopoliýasyny dikeltmäge ymtylýpdyr. Galybersede, ol nemes ruhy

knýazlaryny öz täsirine gutarnykly tabyn etmek üçin Rim papasyny ulanmaga umyt edipdir.

IX asyryň soňunda Italiýanyň territoriýasy köp saly, biri – biri bilen mydama duşmançylyk edip gelenn owuk we iri feodal knýazlyklar we biri – biri bilen bäsleşýän garaşsyz şäherler ýurdy bolupdy. Burgundiýanyň korolewasy Adelgeýda tagty dikeltmek üçin Ottona kömek sorap ýüzlenipdir. Şu bahanadan peýdalannyp, 951-nji ýylda uly goşun bilenn Otton I Italiýa güýç bilenn giripdir. Pawiýany eýeläp, longobardlar korolynyň titulyny kabul edip, ol öz häkimiýetinni berkidene ýaly bolupdy. Emma doly suratda berkleşmek, oňña 951 – nji ýylda miýesser bolmady, çünki Germanniýanyň özünde iri feodallaryň gozgalany başlapdyr. Demirgazyk Italiýada garnizonlary galdyryp, Otton Germaniýa gitmäge mejbur bolupdyr. Germaniýanyň knýazleri hem gersoglary dokuz ýylyň içinde özlerriniň koroly bilenn göreş alyp barypdyrlar, ýöne ahyr soňunda boýun egmäge mejbur bolupdyrlar.

Indi Otton Italiýada mundan buýanky basyp almalara ymtylp, bu ýurtda täzeden peýda bolýar. Ozaly bilen Rim papasynyň häkimiýetine kontrollyk etmek maksady bilen, ol Rima aralaşmakçy bolýar. Papa oblastyndaky feodal özara oňsuzlyklar bu maksadyň ýerine ýetiilmegine ýadam beýä. 961 –nji ýylda Rim papasy öz feodallary bilen göreşde bütinleý ysgyndan düşüp, Ottondan kömek sorayar. German koroly pitneçi feodallar ilen haýal etmän, jeza erip hasaplaşýar we papanyň çagyryşy boýunça Rima gelýär.

962 –nji ýylda rim papasy Otton I başyna imperator täjini geýdirýär. Bu territoriýa ``German milletiniň mukaddes Rim imperiýasy`` diýip atlandyrylypdyr. Onuň düzümine Germaniýanyň özi we Italiýanyň demirgazyk bölegi giripdir.

Rim ýa-da German imperiýasynyň emele gelmegi reaksiýa waka bolupdyr, çünki ol milli döwletleriniň döremegine päsgel beripdir. Hususan hem Fransiýanyň, Italiýanyň, slawýan halklarynyň birleşmegine, galybersede Germaniýanyň özüne hem German imperiýasynyň döredilmeginiň german halkynyň milli bähbitleri bilen hiç bir umumylygy bolmandyr.

Otton I döwründen german imperatorlarynyň italýan ýörişleriniň yzgierli sahpas başlanýar. Olar baý Italiýanyň talamaklagyň hasabyna maddy serişdeleri döretmäge we şolara daýanyp, ykdysady we syýasy taýdan özbaşdak nemes knýazlaryny özlerrine bütinleý tabyn etmäge ymtylýarlar. Bu diňe Ottona miýesser bolýar.

Formal taýdan ikisiniň hem deň hukukly hasap edilmegine, ikisiniň-de Mukaddes Rim imperiýasynyň häkimi hasap edilmegine garamazdan Otton Rim papasyny bütinleý tabynlykda saklayar. Aslynda döwleti Otton I edara eidipdir, sebäbi papa feodal özara dawalar bilen halys güýçden düşürilipdir. Ol hatda öz oblastynda dünýewi häkim hökmünde hem br ygtyýary bolmandyr. Şondan başga-da, papanyň häkimiýetiniň gowşamagy bilen ruhanylaryň hut özlerr pursatdan peýdalannyp, tabynlykdan çykмага we garaşsyzlygy kynçykar bien Sakson begzadaaryna sawýanlaryň çozuşyna serpikdirmek başardýar, emma orta Elbanyň aňyrsyndaky ýerler (lýutiçleriň we obodritleriň ýerleri) nemes feodallary üçin ýitirilipdir. Slawýanlar basybalyjylary kowup çykarypdyrlar, katolik ruhanylary gyrypdyrlar we ýüz elli ýylyň dowamynda garaşsyz bolup galypdyrlar. Diňe serbo-lužusk ýerlerinde nemes täsiri entek güýçli bolupdyr.

XI asyrdä Germaniýada feodal gatnaşyklarynyň kemala gelmegi tamamlanypdyr. Şunuň bilen baglanyşykda içki syýasy ýagdaý üýtgäpdir. Hakykatda bolsa ýagdaýdan üstünlikli baş alyp çykanlar korol häkimiýetini özülerine tabyn etmäge ymtylýan, uly nemes knýazleri we gersoglar boldular. Şol şertlerde Frankon dinastiýasynyň (1024 – 1125 –nji ýyllar) korollary ownuk we orta feodallara daýanmak bilen, şolardan hemişelik goşun döretmäge mümkinçilik tapypdyrlar. Korolyň ýanynda olary rysarlar we ministiriallar, ýagny gullukda bolan adamlar diýip atlandyrypdyrlar. Şonuň bilen birlikde, Frankon dinastiýasynyň koroary Otton I döreden buthana – döwlet düzgünini özeleriniň häkimiýetini berkitmek üçin peýdalanmaga synaşypdyrlar. Ýöne iri feodallaryň, ruhany we dünýewi - feodallaryň immunitet ýeňilliklri, oary ykdysady w syýasy taýdan has hem özbaşdak knýazlara wee episkoplara öwürdi. Olaryň häkimiýetiniň güýçlenmegi Frankon dinastiýasynyň korollaryny ep –esli gowşatdy, iri fodallara garşy synanyşyklar bollsa şowsuz boldy. Olaryň kömegi biln Frankon dinastiýasynyň korollary öz mülklerinde galalar (burglar) gurupdyrlar we özülerinde gullukda bolan adamlardan, ýagny ministiriallardan ybarat garnizonlary ýeereşdiripdirler. Şollaryň kömeegi bilen korollar dil düwüşikleer w pitneleri ýatyrypdyrlar.

Görkezilen çärelerdn soň korol häkimiýetiniň wagtlaýyn güýçllnmegi Gnrih III (1039-1056 ýyllar) edara eeden döwrüne degişlidir. Papa häkimlligi eentek imperatora garaşlylygynda galýardy. Genrih III sypaýylylygy saklamak papa kuriýasynyň ¹ işlerine gatnaşypdyrlar, papalary aýyrypdyr. Emma katoik buthanasynda german impeeratorynyň höküm sürmeginiň soňuna çykmaga we papa teokratiýasy ² üçin aýgytly göreşi başlamaga taýýar bolan täze güýçler täsirinden dynmak başardýar. Olara 910 –njy ýylda gersog Giýom Akwitanskiý tarapyndan esaslandyrylan, Klýuni monastyrynyň ady boýunça at goýulan Klýuniý hereketi diýip atlandyrylýan uly kömek beripdir. Olar buthana tertip – düzgüni we rim papasynyň baş bolmagynda buthana guramasynyň döredilmegini talap edipdirler. Onuň hem sebäbi monastyrlaryň mülkleri feodal agzalalyklardan we basyp almalardan zyýan çekýärdiler. Monastyrlar öz ýerlerinden hem ildan mümkin boldugyça köp girdejini başarnykly alýardylar. Şonuň üçin monastyrlar daýhanlary işeňirlik bilen krepostnoýlaşdyrýardy. Olary tabyn edip saklamaga, daýhanlaryň garşylygyny ýatymak üçin monastyrlar güýçli gurama mätäçdi. Şol bir wagtda hem monastyrlar öz önümçiliginiň artykmaç zatlaryny satyp, aktiw söwdany hem alyp barypdyrlar.

Şonuň üçin hem ýollaryň howpsyzlygy, ösýän haryt – pul gatnaşyklaryna laýyk gelýän täze hukuk düzgünleriniň işläp çykarylmagy olara bähbitli bolupdyr. ``Taňry asudalygy`` we ``taňry yyylalaşygy`` sözleri hem şolardan gelip çykýar.

Klýuniýliler feodal dagynyk Günbatar Ýewropada aýgytly güýje öwrüljek bir buthana guramasyny döretmäge yhlas edýärler. Şonuň üçin bolsa buthananyň ahlak abraýyny ýokary galdyrmak gerekdi, çünki köp spiskoplaryň we abbatlaryň

¹ Kuriýa - katolik buthanasyny dolandyrmak üçin döredilen mrkezi edaralaryň toplumu.

² Teokratiýa – (grek. Theos hudaý – kratos häkimiýet) – Syýasy häkimiýeini ruhanylara, buthana degişli bolan edara ediş formasy.

özi buthana dāp – dessurlary berjaý etmek barada oýlanmak, eýsem uruşlar, aw, lezzetler, ahyr soňy hem özleriniň girdejilerini köpeltmek barada oýlanýan dünýewi feodallar bolupdyr. Buthana (aýratyn –da monahlar) tertipsiz durmuş obrazyny alyp barypdyrlar, iňňän nadanlygy we sowatsyzlygy bilen tapawutlanyppdyrlar. Bularyň barysy katoliki ruhanylaryny abraýdan gaçyrypdyr.

Indi klýuniýliler buthana düzgün – tertibini ýokarlandyrmagyň, asketizme we tabynlyga esaslanan ýowuz monastyr ustawynyň girizilmeginiň programmasyny teklipe edipdirler. Klýuniýliler ruhanylatryň arasynda buthana biliminiň ep – esli güýçlendirilmegini, monastyr mekdepleriniň döredilmegini göz önünde tutupdyrlar. Şunuň ýaly ýol bilen oar kýuniý reformaarynyň programmasyny wagyz nesihat etjek oňat taýýaryky we gulak asyjy kadrllary döretmäge ymtylýpdyrlar.

Klýuniýlileriň beýeki girizen täzeliklerini hem belläliň:

- a) Klýuniý monastyryna tabyn bolan köp sanly täze, reformirlenen monastýrlaryň oredilmegi we olaryň ýepiskoplaryň ygtyýaryndan aýrylmagy;
- b) Monah jemgyýetçilik ýaşayşynyň kanagatlylyk, eýeçilikden el çekmek, berk asketizm ¹ prinsiplerinde esaslandyrylan ýowuz tertip – düzgünlerini girizmek;
- c) Simoniýanyň, ýagny buthana wezipeleriniň satuwynyň we satyn almagyň gadagan edilmegi;
- d) Rim papalarynyň kardinallar (katolisizmde ýokary dini at (papadan soň)) kollegiýasy tarapyndan saýlawlylyk düzgünleriniň girizilmegi. Şeýlelik bilen, imperator häkimiýetini we dünýewi feodallary papanyň saýlawlarndan çetleşdirmedir.
- e) Iň soňunda hem, olar selibatyň, ýagny ruhanalar üçin nikalaşmagň gadagan edilmeginiň girizilmegini talap edipdirler. Munuň esas sebäpleri aşakdakylardr:

Ýer eýeçiligini saklamak üçin ruhanylar öz ýerlerini miras boýunça beripdirler. Klýuniýliler bolsa maşgala we hojalyk baradaky aladalar diniň gullukçylaryny esasy borçlaryndan sowýarlar diýip hasaplapdyrlar.

Klýuniýliler german imperatorlary tarapyndan ýepiskoplaryň we abbatlaryň bellenilmegine we aýrylmagyna garşy üzüň – kesil garşylyk görkezipdirler.

Italiýada we Burgundiýada katoliki buthanasynyň wezipeli adamlary saýlanan wagtynda german imperatory gatnaşmaýar. Germaniýada, tersine, ýepiskoplar we abbatlar imperatoryň gatnaşmagynda ruhanylar tarapyndan saýlanýarlar, bir näçe kandidat bolan mahalynda bolsa esasy söz imperatora degişli bolupdyr.

Papa häkimligi klýuniýleri töwekgellik bilen goldapdyr we Günbatar Ýewropanyň ähli ruhanylaryny diňe papany we legatlary ¹ innesturanyň ² kanun

¹ Asketizm - (grek. Askesis – edermenlik) – öz bähbidini terk etmek we durmuş eşretlerinden, rahatlyklardan, lezzetlerden el çekmek hem nikasyzlyk bilen häsiýetlendirilýän durmuş täri.

² Legat (lat. Legatns – ilçä) – aýratyn tabşyryk bilenn daşary ýurt döwletinne iberilýän, rim papasynyň ynanylan wekili.

çykaryjylary hasap etmeli diýip buýruk beripdir. Emma german imperatory üzü – kesil garşy çykypdyr, çünki öz imperiýasynyň buthana ýerlerinden alýan girdejilerini ýitirýärdi. Munuň özi iki güýjiň çaknyşygyny aňladýardy: imperator nemes katoliki ruhanylarynyň zorluk bilen tabyn edilmeginiň tarapdarydyr; papa bolsa Günbatar Ýewropanyň ähli katoliki ýutlarynda öz hökmürowanlygyny berkarar etmäge ymtylypdyr.

Papanyň bu wezipesi Gildebrandyň, ýagny Grigoriý VII (1073 – 1085) papanyň işinde özüniň doly beýanyny tapypdyr. Ol toskan daýhanynyň ogly, monastyra ir gidipdir. Kiçijik boýly, görmegeý bolmadyk, gowşak sesi bilen ol töweregindäkileri çäksiz energiýasy bilen haýran galdyrypdyr. Onuň sözi ýiti hem joşgunly bolupdyr. Ol imperatorlar we ýepiskoplar katoliki buthanany heläk etmek üçin, biri – birleri bilen bäsleşýärler diýip, hasap edipdir. Onuň pikiri boýunça ýer ýüzünde adalatlylyk bolmalydyr: bu bolsa, eger-de ýer ýüzünde Rimiň we papanyň çäksiz hökmürowanlygy berkarar edilse, diňe şeýle ýagdaýda gelip ýeter. Grigoriý VII dini häkimiýeti dünýewi häkimiýetden ýokary hasap edipdir. Hem dowam edipdir: buthananyň iň aşaky wekili iň kuwattly imperatordan ýa-da koroldan belentdir. ``Papa älem – jahanda ýokary häkimdir, korollar gürrüňsiz oňa gulluk asmaga borçlydyr, german imperatory papa bilen Rimiň wassaly bolmalydyr. Kimiň hakyky, kanuny hökümdardygyny papa çözüär; onuň tarapyndan aýrylan korol – indi korol däl; papa onuň güýjüni küldür sypal kimin şemala sowrar, diýip, Grigoriý VII aýdypdyr.

Ilkinji nobatda, papalary imperatoryň tabynlygyndan halas etmek maksady bilen papa birnäçe çäreleri geçiripdir: rimde buthana soborynyň karary boýunça, papany kardinallar ³ saýlap bilipdir, imperatoryň bolsa oňa haýsy hem bolsa, gatnaşmagy barada ýatlanylmaýardy.

Şu tertip – düzgüni saklamak üçin Grigoriý VII Günorta Italiýadaky narmanlaryň kömegi bilen öz oblastynyň feodallaryny boýun egdirýär. Papanyň indiki permany bilen ruhanylaryň hökmany nikasyzlygy barada düzgün yglan edilipdir. Bu çäre klýuniýlileriň (selibat) garaýyşlary bilen gabat gelýärdi. Papanyň permany ýokary ruhanylarynyň birnäçe ýygnaclarynda tassyklanypdyr hem onuň praktiki amala aşyrylmagy başlanypdyr: magalaly din gullukçylary (olar ak ruhanylar diýip atlandyrypdyrlar) işden aýrylyp başlanypdyr. Bu bolsa baýlaryň we maşgalaly ryhanylaryň gazaply garşylygyny ýüze çykardy. Emma maşgalaly ryhanylaryň garşysyna gozgalaň galan Demirgazyk Italiýa şäheriniň ýaşaýjylarynyň kömegi bilen papa olaryň garşylygyny asyp ýatyrmak başardýar. Tutuş Italiýa papa tabyn bolupdyr. Ýöne bütinleý ähli zat gutarmandy: Germaniýada, Fransiýada hem diniň gullukçylary papanyň reformasyna garşy çykypdyrlar: olar onuň tarapdarlaryny çykaryp kowýardylar we onuň legatlaryna dil ýetirýärdiler. Şowsuzlyklar papany we onuň partiýasyny togtatmaýar. Gara ruhanylar diýip atlandyrylýanlaryň, ýagny monahlaryň goldawy bilen Grigoriý VII has-da işeňňirlik bilen segibatly durmuşa geçirip başlapdyr. Ol,

² Inwestitura – a) ilaty bilen buthana ýerlerini hem-de şolaryň üstünden sud hukugyny alan ýepiskoplaryň wezipä girizilmegi.

³ Kardinal (lat. Cardinalis – baş) katolisizmde Rim papasyndan soň ýokary dini at.

ruhanylar her bir özge bähbitlerinden el çekmelidirler hem –de ýeke bir öz hökümdarynyň – papanyň erkini, diňe ýeke bir kanuny – buthana buýruklaryny bilmelidirler, diýip mälim edipdir.

Papa german korolynyň geňeşçileriniň buthana wezipelerini satyn almaklary hem satmaklary üçin ýazgarypdyr we hut şeýle zat üçin ol bir näçe german we italýan ýepiskoplaryny wezipesinden düşüripdir we aýrypdyr. Soňra Grigoriý II buýrugynda ruhanylaryň hiç biriniň dünýewi adamlardan investituralary kabul etmeli däldigi talap edilipdir. ``Hökümdarlar ukyply adamlara dini wezipä erkin ýetmäge päsgel bermeli däldir`` diýip ol mälim edipdir.

Papanyň reformalaryna german imperatory Genrih IV (1056-1106) garşy çykýar. Ol papanyň investitura baradaky kararyny korol hukuklarynyň görüp – eşidilmedik bozulmaklygy, diýip yglan edipdir. Onuň tarapdarlary Wormsda (Reýn derýasynyň orta akymynda) buthana soborynda özleriniň buýrugy bilen Grigoriý VII agdarýarlar. Imperator ilçileri Rime gelýärler we ruhanylary hem halky täze papany saýlamaga çagyrypdyrlar. Muňa jogap edip papa Grigoriý VII fransuz we italýan prelatlaryny – katoliki ýokary dini şahslaryny Rimde ýygnapdyr we Genrih IV Germaniýanyň hem Italiýanyň üstünden korol häkimliginden mahrum edilendigini mälim edipdir we onuň ähli raýatlaryny wepalylygyň kasamyndan başladypdyr. Ruhanylaryň bir bölegi şeýle hem nemes gersoglary papa Grigoriý VII tarapyndan kabul edilipdirler. Onuň sebäbi, Genrih IV iri feodallary özbaşdaklykdan mahrum etmäge we öz häkimligine boýun egdirmäge ymtylypdyr. Korol özüniň ministiriallaryna (gullukda bolan adamlaryna) we rysarlara daýanypdyr. Gersoglar we knýazlar, Germaniýada korol häkimiýetiniň güýçlenmeginiň garşydaşlary bolup, indi papanyň kararyndan peýdalanyň, öz gurultaýlarynda ýygmanyşyp koroly agdarypdyrlar. Şol wagtda – da sakslar gozgalaň turuzypdyrlar, çünki Genrih IV Saksoniýada öz agalygyny berkarar etmek bilen ýutdan erjellik bilen salgyt ýygnapdyr. Korola kyçylyk bilen gozgalaňy ýatyrmak başardýar, saksonlylaryň elinden bolsa ýerlerini alyp, öz rysarlaryna paýlapdyr.

Emma korol häkimiýetiniň güýçlenmeginiň garşydaşlary bolan knýazlar koroly papa bilen ylalaşyk gözlemäge mejbur edipdir. Genrih IV howlukman, gyşsyz, hemrasyz diýen ýaly gar gar basan Alplaryň üstünden ötüp papadan ötünç soramaga gidipdir. Papa berkidilen Kanossa galasynda (Toskanada) ýerleşipdir; başda ol koroly kabul etmek islemändir we ony bir näçe gün gulplanan derwezäniň önünde – aýak ýalaňaç, başy açyk, könelenen, ýyrtyk geýimde garaşyp durmaga mejbur edipdir (ýanwar 1077). Papa ondan ýazgaryşy aýyrypdyr, emma ony tagta dikeltmedi, çünki muny nemes knýazlarynyň işi hasap edipdir. Şol wagtda Germaniýada papa wekilleriniň gatnaşmagynda eýýäm başga koroly – Rudolyf Şwabskini saýlapdyrlar. Genrih IV öz garşydaşyny, pitneçiler tarapyndan saýlanan korol derbi – dagyn edipdir we goşuny bilen Rime ugraýar. Ony Demirgazyk Italiýanyň söwda şäherleri goldapdyrlar, çünki ol şolara möhüm erkinlikleri beripdir. Ahyr soňy, Genrih Rime girýär we papa tagtyna başga papany, Klement III aturdýar, şol hem ony imperator tagtyna çykarypdyr. Şäher iki sany berkidilen lagere bölünipdir: Keramatly Angel galasynda Grigoriý IV

goranýardy, papanyň köşgi Lateran we keramatly Petryň ¹ ybadathanasy bolsa imperatoryň elindedi. Bularyň soňkysy, eýýäm ýeňiş dabaraly baýram edýärdi, şol wagtda-da Genrih IV kömege onuň soýuzdaşlary Günorta Italiýanyň narmannlary gelýärler. Nemesleriň Rimden kowlup çykarylypdyr, ýöne papa hem nemesleriň we normannlaryň talanlaryndan we zorluklaryndan horluk gören ilatyň duşmançylykly garaýyşy zerarly şol ýerde galyp biljek däl. Ol özüniň soýuzdaşlary bilen Salerno (Günorta Italiýa) ugrapdyr, şol ýerde hem tiz wagtda aradan çykypdyr (1085).

Bu göreşde taraplaryň ikisi hem, papa hem, imperator hem jemgyýetiň giň toparyndan goldaw gözläpdirler; halka nugtlar bilen ýüzlenipdirler, ählumumy maglumat üçin hatlar yglan edilipdir. Gozgalaň meselere höwes uly bolupdyr: olar köskde, iri feodallaryň öýlerinde, sud ýygnaklarynda, ýarmarkalardyr bazarlar ara alyp maslahatlaşypdyrlar. Diskussiýa ² haýsy häkimiýet beýik, dünýewimi ýa-da dini häkimiýet diýen mesele boýunça tutaşypdyr. Birnäçeleri ýer ýüzünde papanyňkydan belent häkimiýet ýokdyr diýip tassyklapdyrlar, beýlekileri dünýewi hökümdary Hudaýyň ýer üstündäki wekilidir diýýärdiler, şonuň üçin hem buthananyň abadançylygy hem şoňa baglydyr. Bu jedel başga bir wajyp meselä, häkimiýetiň özüniň esaslandyrylmagy baradaky meselä getiripdir: ol kimden gelip çykýar, kim tarapyndan berilipdir hudaý ýa-da adamlar tarapyndanmy?

Imperiýanyň tarapdarlary onuň hudaýyň önünde jogapkärdigini tassyklapdyrlar. Papanyň tarapdarlary bolsa imperatorlaryň özüne gürrüňsiz boýunegilmegini talap etmäge hukugynyň ýokdugyny subut edipdirler: onuň häkimligi halk bilen edilen şertnama esaslanandyr; korolyň erbiý edara etmegi şertnamanyň bozulmagydyr, şonda halk hem öz nobatynda tabynlygy saklamaga borçly däl. Hudaýyň hökümdary ýykmağa hem kowmaga haklydyr.

Genrih Grigoriýden 20 ýyl artyk ýaşapdyr. Emma höküm papanyň miras düşerleri imperatordan ýazgarmaklygy aýyrmandyrlar we esasy garşydaşlaryň ölmegi bilen hem göreş kesilmändir. Uzak edara etmegiň soňundan papa Pashaliý II garry hökümdaryň garşysyna onuň ogullaryny ilki Konrady, soňra bolsa nemes gersoglary we knýazlary tarapyndan goldanan Genrihi galdyrýar. Bu ozarar urşuň gyzgalaňly wagtynda Genrih IV aradan çykýar. Genrih V (1106 – 1125) korol bolupdyr. Inwestitura ugrundaky göreş täze güýç bilen başlanypdyr. Genrih V kakasy ýaly hereket etmek bilen, ol dünýewi häkimiýeti hem elden bermezden ýepiskoplary hem bellemegi dowam edýär. Ahyr soňy, ruhany şahslar tarapyndan dolandyrylýan giň ýerleri, imperiýanyňky edip saklamak knýazlar üçin ähli zatdan möhüm bolany üçin, olar imperator bilen papanyň arasynda barlyşygy gazanypdyrlar.

Uzaga çeken gepleşiklerden soň iki tarapy hem Wormsde (1122ý.) ylalaşygy kabul edipdirler.

1. Imperator ýepiskoplary we abbatlary bellemekden el çekipdir.

¹ Rimde keramatly Petryň ybadathanasy – in uly kristian ybadathanasy, şol ýerde papanyň özi ýa-da kardinal ybadat etmäge berjaý edipdir.

² Diskussiýa – (lat. Discussio – gözden geçirme, derňewi) haýsy hem bolsa jedelli meseläni ara alyp maslahatlaşylmagy.

2. Prelatlaryň saýlanmagy ryhanylaryň özlerine berlipdir, ýöne korol saýlawlara gatnaşmak we jedelli pursatda meseläni çözmek hukugyny saklapdyr.
3. Buthana wezipeleriniň satyn alynmagyda, satuwy –da, zorluk hem bolmaly däldir diýip, goşulypdyr.

Şeýlelik bilen, investitura hamala ikä bölünýän ýaly bolupdyr: imperator halkadyr hasa arkaly bagyşlamany, ýagny dini wezipänitassyklamagy papa beripdir, ýöne skipetri tabşyrmagy, ýagny dünýewi eýeçilikde täze saýlanany tassyklamagy öz ygtyýarynda saklapdyr, şonuň üçin bolsa ýepiskop ýa-da abbat oňa tabynlyk kasamyny beripdir. Şol ylalaşyk boýunça ruhanylar döwlet häkimiýetiniň raýatynda we gullugynda galypdyr; ýöne şonuň bilen birlikde, dini gullukçylaryň aýratyn gatлага degişlidigi aýdyň tassyklanypdyr. Megerem papa ýeňiş gazanan ýaly. Emma hakyky peýda oňa däl-de, Germaniýada iri feodallara ýa-da knýazlara ýetipdir; şolaryň arasynda ýepiskoplar belleniýärdi, olar hakykatdan hem ýepiskoplaryň saýlawyna täsir etmäge, şonuň bilen barabar bolsa imperiýadaky oňat ýerleri ygtyýar etmeklige hem mümkinçilik aldylar.

Imperatorlaryň buthana hem buthana tarapyndan gollanan boýun egmezek wassallar bilen uzaga çeken göreşi korol häkimiýetini gowşadypdyr. Bu jedeldäki üstünlik knýazlaryň özlerini alyp barşyna bagly bolupdyr; olaryň dellalçylygy bolmasa papanyň we imperatoryň barlyşygy bolup biljek däldi. Olaryň güýji şeýle aňladylypdyr, ýagny şol döwürden başlap korolyň Germaniýada reýstagdan – iň möhüm dini we dünýewi feodallaryň ýygnaгыndan başga hiç bir möhüm işi geçirip bilmändigi, olaryň güýjüni aňladypdyr.

Şeýlelikde, XII asyrdan Germaniýada feodal dagynyklygy ýagny nemes knýazlarynyň doly ykdysady we syýasy garaşsyzlygy berkarar bolýar.

Germaniýa we Italiýa XI-XV aa.

1. German imperatorlary özüni Rim imperiýasynyň mirasdüşerleri hasaplaýarlar. Emma merkezleşdirilen German döwletini döretmek üçin Germaniýada ykdysady we syýasy şertler bolmandyr. Germaniýanyň ykdysady ösüşi endigan däldi. Senagat we söwda imperiýanyň çetlerinde ösüpdür: Reýn we ýokary Dunaý derýalaryň kenarlarynda, Demirgazyk we Baltika deňizleriň kenarlarynda. Nemes söwdagärleri daşary söwda bazarlar bilen bagly bolupdyrlar. Olar esasy tranzit söwda bilen meşgullanypdyrlar. XI asyrdan Germaniýada feodal gatnaşyklaryň ösüşi tamamlanýar. Germaniýa garaşsyz feodal döwletlerine bölünýär. Imperatoryň häkimýeti gowşap, uly mülkdarlaryň özbaşdaklygyny güýçlendirýär. Elbanyň aňrky kenaryndaky knýazlar basybalyjylykly ýörişleriň netijesinde ykdysady tarapdan güýçlenip, syýasy täsirini artdyrýarlar. Germaniýanyň ähli gatlaklary imperatory goldamaýarlar. Olar merkezden daşky ýerlerde daýanjylaryny gözleýärler: XII-XIII asyrlarda Ştaufen dinastiýasy Italiýada we Sisiliýada berkidilýär; Gabsburglar – günorta-gündogarda; Lýuksemburglar – Çehiýada. German imperatory Rim papasy bilen investitura üçin göreşe uly üns berip, güýjüni gaçyrýan eken.

Şoňa garamazdan Germaniýany birleşdirmekde imperatorlaryň mümkinçiligi bolupdyr. Emma olar esasy üns Italiýan şäherlerini basyp almak hereketine berdiler.

Italiýada hem ykdysadyýet hemme ýerde deň ösmändir. Demirgazyk Italiýan welaýatlary iň ösen welaýatlar bolupdyr. Italiýan şäherleri gadymy we baý hasaplanýarlar. Ownuk feodallar bilen birleşip, olar X asyrdan özbaşdaklygyny gazanýarlar. XII-XIII asyrlarda Italiýan şäherleri söwda bilen bagly bolupdyr. Şäherlerde kârdeş hünärmentleri peýda boldy - Milanda mahmal we ýarag öndürýärler, Wenesiýa aýna önümleriň we ýüpek ýasalan kärhanalary, Genuýa, Piza, Florensiýa we Lukka - ýüpek we ýün senagaty bilen meşgullanypdyrlar. Ykdysady taýdan güýçlenip şäherler senýorlar bilen göreşde doly ýeňdiler we öz häkimýetini şäheriň daş-töweregine ýaýratdylar. Şol wagt hem şäherleriň özünde synpy göreş dowam edýär. Şäher respublikalaryň barly gatlaklar (“milites”) бүтін häkimýeti eýelediler. Olar esasy täjirler, söwdagärler we süýthorlar bolupdyrlar we uly girdeýji gazanypdyrlar. Kârdeş şäher hünärmentçileriniň guramalary güýçlenýär. Hünärmentçiler (“popolanlar”-halkçylar) syýasy häkimýeti ellerine almak üçin täjirler we süýthorlar bilen göreşe başlaýarlar. Demirgazyk Italiýan şäherlerinde olaryň guramalary döredilýär. Olara “halk kapitanlar” diýip at dakylýar. Şol wagt hem Italiýan şäherleriniň birleşmegi höwesini ýokdy. Bäsdeşler Günbatar Ýewropa we gündogar bazarlarynda çaknyşýarlar. Italiýa bölünişik döwlet bolup galýar. German imperatory Demirgazyk we Orta Italiýan şäherleri basyp almak üçin ýorişe başlasa, olar biri-birleriniň arasyndaky närazyçylyga üns bermeýärler we birleşip oňa garşy çykýarlar.

2. Olaryň arasynda görnükli imperator Fridrih I Barbarossa (1152-1190) bolupdyr. 38 ýylyň hökümdarlygynda Fridrih I diňe özüniň rysarlaryna we ministeriallaryna (harby gulluk eden hyzmatkärler) daýanypdyr. Ol özüne “Bütin dünýä imperatory” adyny dakypdyr. Inlis, fransuz, ispan korollaryna “welaýat korollary” diýipdir. Şonuň üçin ol nemes ruhanylardan, syýasy knýazlardan we daşary ýurt korollardan özüne hökman boýun egmäge talap edýär. Emma günbatar Ýewropanyň syýasy ýagdaýy German imperatoryň maksadyny ýerine ýetirmäge mümkinçilik bermändir. Fridrih I knýazlaryň birleşen güýçlerine garşy göreşmäge mejbur bolýar. Olaryň arasynda iň güýçli Welf dinastiýasy bolupdyr. Rim papasy häkimýetini berkidip, Fridrihiň syýasatyna garşy çykýar.

1156-njy ýylda Fridrih I imperator täjini geýjek bolup, Rime ýöriş edýär. Imperatoryň rysarlary özlerini talaňçylar ýaly alyp barypdyrlar. Rimiň ilaty gozgalaň başlap Fridrihiň goşunlaryny Rimden gitmäge mejbur edipdir. Fridrih I Germaniýada ýepiskoplary aýyryp we belläp başlaýar we şeýlelik bilen Wozms şertnamany (1122-nji ýyl) bozýar. 1158-nji ýylda ol 60 müň goşun bilen ýene-de Italiýada peýda bolýar we öz hökümdarlaryny şäherleriň başynda belleýär. Demirgazyk Italiýan şäherleri boýun gaçyrýarlar we şonuň üçin German imperatoryna uly kontribusiýa tölemäge mejbur bolýarlar. 1158-nji ýylyň noýabr aýynda Demirgazyk Italiýan şäherleri Ronkal şertnamasyna gol çekmäge mejbur bolýar. Şertnama boýunça Fridrih Demirgazyk Italiýada çäklendirilmedik agalygyny döredýär. 1162-nji ýylda Demirgazyk Italiýan şäherleri ýaragly gozgalaň başlaýarlar, emma Fridrihiň goşunlary şäherleri derbi-dagyn etdiler we

Rimi eýelediler. Birnäçe wagtdan soň Fridrih Rimden gaçmaga mejbur bolýar, çünki şäherde gara kesel başlanýar.

1174-1176-njy ýyllarda Fridrih I ýene-de Italiýada peýda bolýar. 1176-njy ýylyň baharynda Lenýano şäheriň ýanynda Demirgazyk Italýan şäherleriň goşunlary german basybalyjylaryny doly ýeňdiler we öz garaşsyzlygyny dikeltidiler. Germaniýada häkimýetini dikeltmäge Fridrihiň mümkinçiligi bolmady, emma diplomatiki ýol bilen ol özüne Sisiliýany we Günorta Italiýany tabyn edýär. 1190-njy ýylda 3-nji haçly ýörişiň dowamynda Fridrih heläk bolupdyr. Fridrih I Genrih VI Italiýa birnäçe gezek ýöriş edipdir. Emma ahyrynda imperatoryň häkimýeti berkitmändir. Tersine, Germaniýada feodal dagynygy güýçlenýär.

Rim papasy Innokentiý III (1198-1216) aýtmagyna görä, papanyň häkimýeti imperatoryň häkimýetinden ýokary bolmaly, çünki papanyň häkimýeti – Güneş, imperatoryňky – Aý. Onuň maksady german knýazlaryň arasynda dawany güýçlendirmek we nemesleri Italiýadan kowmak; Papa welaýatynda öz agalygyny dikeltmek; Sisiliýa adasynda hökümdarlyk etmek; Papa sudunyň ähmiýetini ýokary galdyrmak; hemme Günbatar döwletleriň syýasy işlerine gatnaşmak; Pribaltika halklaryna garşy nemes rysarlary taýýarlamak; Günorta Fransiýanyň Albi şäherine garşy ýörite ýöriş döretmek bolupdyr. Onuň teklibi boýunça dini-rysar guramalar güýçlenýär. Olaryň elinde uly baýlyklar, esasy mülkler bardy. Innokentiý III inkwizisiýany berkidip, onuň ähmiýetini has ýokary göterýär. Olara “ruhanylaryň itleri” at dakýarlar.

XII asyrdan başlap Günbatar Ýewropada feodal döwletleriniň arasynda korollar tarpyndan jebisleşdirmе başlanýar. Innokentiý bolsa olaryň içeri işlerine gatyşýar. Emma German imperatorlary öz häkimýetlerini birikdirip papa garşy çykýarlar. Fridrih I ogly imperator Fridrih II öz syýasatynda Sisiliýa korollygyna üns beripdir we şol ýerde häkimýetini güýçlendirýär. Günorta Sisiliýa feodallaryny özüne tabyn edýär, olaryň galalaryny ýykýar. 1231-nji ýylda Sisiliýa korollygyň Kodeksini (kanunlar ýygýndysy) yglan edýär. Kodeks boýunça ruhanylaryň we uly mülkdarlaryň hukuklary çäklendirýär, şäherleriň öz-özlerini dolandyryşyny ýatyrýar. Ol korolyň hukugyny hemme Günorta Italýan şäherlerine ýaýradýar; salgytlary köpeldýär, söwdany, ekerançylygy we senagaty goldaýar. Araplar we Sisiliýanyň, Günorta Italiýanyň ilaty Fridrih II harby gulluk edýärler, onuň güýçli harby floty bolupdyr. Şol zamanda-da korol Demirgazyk Italýan şäherlerini basyp almak üçin Rim papasy bilen soýuz baglaýar. Fridrih ölerden soň imperatoryň häkimýeti gowşaýar we ahyrynda Rim papasy üstün çykýar. Şeýlelik bilen German imperatorynyň maksady netijesiz gutarýar. Germaniýa syýasy we ykdysady taýdan öňki ýaly dagynyk bolup galýar. Germaniýanyň we Italiýanyň taryhynda agyr zamanlar başlanýar. Italýan şäherleri biri-biri bilen oňuşmandyrlar. Käbirleri German imperatorynyň tarapyny tutýar, käbirleri - papanyň. 1254-1273-nji ýyllara “tagtyň eýesiz döwri” diýen at dakylýar.

3.XII-XIII asyrlarda nemes basybalyjylary Gündogara öz hereketlerini güýçlendirýärler. Olar günbatar slawýanlaryň, latyşlaryň, estonlaryň, prusslaryň, litowlaryň ýerlerine hüjüm edýärler. Nemes knýazlaryň täze ýerleri basyp alyp, baýlyklaryny artdyryp, girdeýji peýdalanmak niýetleri bolupdyr. Nemes buthanalarynyň-da höwesi artýar: olar täze mülkleri almaga we salgytlary

köpeltmäge, garaşly daýhanlarynyň mukdaryny artdyrmaga isläpdirler; Italiýa nemes garyplaşan rysarlaryň ýörişleri şowsuzlyk bilen gutarany üçin indi olar gündogara üns berýärler; Gündogara nemes şäherleri-de aktiw hüjüm edýärler, çünki olaryň täze ýerlerde bazarlar döretmäge niýetleri bardy; erkin daýhanlar-da kolonizasion hereketine aktiw gatnaşýarlar.

Gündogar Ýewropada ykdysady we syýasy taýdan gowşak we dagynyk döwletler bolupdyr: Polab we Pribalt taýpalary, Polşa we Çehiýa döwletleri. Slawýan döwletleriň hasabyna knýazlar öz ýerlerini giňeltmäge başlaýarlar.

XII asyrda başlanan ýörişleri ýörite imperator däl-de, katolik buthanasy bilen soýuzdaş bolan knýazlar esasy rol oýnapdyr. Olar imperatora garaşsyz bolan giň territoriýany döretmek isläpdirler. Esasy harby güýç bolup ownuk feodal-rysarlar hyzmat edipdir. Ýörite söwda amatlyklaryny almak isleýän käbir nemes şäherleri hem goşulypdyrlar. Elba derýasynyň aşaky akymyndaky slawýan taýpalarynyň üstüne edilen ýörişe imperator bilen başleşýän, Bawariýanyň we Saksoniýanyň gersogy Genrih Lew hökümdarlyk edipdir. Basylyp alnan obodrit slawýanlaryň ýerlerinde 1170-nji ýylda Genrih Lewe garaşly Meklenburg gersoglygy döredildi. Şol döwürde lýtitiç slawýanlaryň ýerlerinde Brandenburg graflygy döredildi. XIII asyrda bolsa bu ýerde Berlin şäheri gurulýar. Genrih Lew Oder we Wisla derýalaryň aralyryndaky mes ýerlerini basyp alypdyr.

XIII asyryň başynda nemes feodallary Gündogar Pribaltikanyň üstüne hüjüme başlaýarlar. Bu maksat bilen papa Innokentiý III (1198-1216) aktiw gatnaşmagy bilen “Gylyç göterijiler” Ordeni döredýär. Bu Orden XIII asyryň ortasyna çenli häzirki Latwiýanyň бүтін territoriýasyny, Estoniýanyň günorta bölegini basyp aldy. 1237-nji ýylda “Tewton” Ordeni bilen “Gylyç göterijiler” Ordeni birleşýär. Бүтін Baltika deňziniň günorta-gündogar tarapy olara degişli bolupdyr. Ol Ordeniň Russiýa tarap süýşmekligi başa barmady. 1242-nji ýylyň 5-nji aprelinde Nowgorod knýazy Aleksandr Newskiý tarapyndan Çud kölünde ol derbi-dagyn edilýär. Basyp alan ýerlerinde öz agalygyny berkitmek üçin, ol ýerlere nemes kolonistleri göçüp ýerleşipdirler. Olardan katolik buthanasy we monastýrlar yza galmandyrlar. Nemes erkin daýhanlary olaryň ýerlerinde işläp, obşina guramalaryny saklaýarlar. Emma XIV-XVI asyrlarda nemes erkin daýhanlarynyň ýagdaýy üýtgäpdir. Germaniýanyň önümçilik güýji XII-XIII asyrlarda öňe tarap gadam boldy. Munuň sebäbi giň içki kolonizasiýa hasap edilýär. Birnäçe mün daýhanyň erjel zähmeti bilen içi özgerdi. Köpsanly batgalyklaryň we tokaýlyklaryň ýerlerini obalar eýeledi. Germaniýanyň demirgazygynda we gündogarda üzümçilik we bagçylyk, onuň bilen birlikde tehniki ekinleri ösdürip ýetişdirmek artdy. Maldarçylyga hem üns berlipdir. XII asyrda ýurtda 50 sany şäher bolan bolsa, XIII asyrda şäherleriň sany 500-e golaý bolupdyr. Ýöne bularyň köpüsi ownuk şäherlerdi. Kýoln şäheri – orta asyr Germaniýanyň iň uly şäheri hasaplanypdyr. Kýoln metaly gaýtadan işleýän önümçiligiň we ýün önümçiligiň merkezi hasaplanypdyr. Onuň önümleri ýurduň daşynda hem belli bolupdyr. Esasy senetçilik söwda şäherlerine Ruisburg, Nýurnberg, Ulm, Lýubek şäherleri mysal bolup biler. Bu döwürde metaly gaýtadan işleýşi, dokma senagaty şeýle hem gurluşyk işleri tiz ösýär. Nemes şäherlerinde senagatyň seh guramasy has ir ýüze çykypdyr (Maýns, Wýursburg

şäherleri). Onuň bilen bir hatarda aýallaryň tikiňçilik, dokmaçylyk sehleri hem bolupdyr.

Şäherler birleşip ýörite soýuzlar döredýärler. Meselem, Demirgazyk-German Ganza Söwda respublikasy. Daşary syýasy we ykdysady meselelerini çözmek üçin Ganza gurultaý çagyýardy. XIV asyryň ortalarynda Ganza hemme demirgazyk-günbatar german şäherleri - Gamburg, Lýubek, Bremen girýärler (jemi XIV asyryň ahyrynda 90-a golaý şäherler). Ganza söwdagärleriň bölümleri Brýugge, London, Pskow, Nowgorod, Bergen we başga Günbatar Ýewropa şäherlerinde ýerleşýärdi. Ganza Demirgazyk we Baltika deňizlerde söwdany öz elline almaga we monopoliýa döretmäge synanyşypdyr. Pribaltika ýurtlaryň oba hojalyk we senetçilik harytlaryny – bugdaý, şepbik, deri, zygyr, mum, Günbatardan getirilen harytlara – mawut, metal önümleri, senetçilik önümlerine çalyşýardylar. 1367-1370-nji ýyllarda Ganza Daniýa bilen göreşip ony ýeňýär. Ştralzund parahatçylyk şertnama boýunça Daniýa birnäçe galalar Ganza bermäge mejbur bolupdyr. Daniýa korolyny saýlamak üçin Ganzadan rugsat almaly eken. XV asyryň ortasynda feodal döwletleriň köpüsi birleşýärler we Ganza bilen başdeşlige başlaýarlar. Angliýanyň we Niderlandiýanyň söwda ähmiýeti ösýär. 1478-nji ýylda Russiýanyň beýik knýazy Iwan III Nowgorod şäherini Russiýa goşýar we Ganza söwdagärlerini kowýar. Daniýa Ganzany gysyp çykaryp başlaýar. Amerika we Hindistana deňiz ýoly açyşlaryndan soň, Ganza öz söwda we syýasy ähmiýetini ýitirýär.

XIV asyryň II ýarymynda Günbatar Germaniýanyň şäherleri hem soýuz döredýärler. Maýns, Strasburg, Ulm, Şpeýýer, Worms şäherleri metal önümçiligini, ýün we zygyr önümçiligini ösdürýärler. Şäherlerde patrisiatyň we kârdeş hünärmentleriň guramalarynyň arasynda rehimsiz synpy göreş bolup geçýär. Şäherler knýazlar we rysarlar bilen göreşmäge hem mejbur bolupdyrlar, çünki olar şäherleri talamagy synanyşýarlar. XIV a. 70-nji ýyllarynda Şwabiýa we Reýn şäher soýuzy ýüze çykýar. 1388-nji ýylda rysarlar birleşip şäher soýuzyny ýeňýärler we özlerine boýun egdirýärler. Şäherleriň arasynda aragatnaşyk gowşak eken, agzybirlik bolmandyr. Şäherleriň içinde güýçli synp göreşi dowam edipdir. German imperatorlary şäherleri goldamandyrlar.

4. XIII asyrdan başlap Germaniýanyň dagynygy dowam edýär. Imperator tagtyna knýazlar ýönekeý knýazy saýlaýarlar. 1273-1291-nji ýyllarda Rudolf Gabsburg hökümdarlyk edipdir. Onuň mülkleri Elzasda we Şweýsariýadady. Knýazlar ýörite gowşak Gabsburgy saýlaýarlar we özbaşdaklygyny saklajak bolýarlar. Emma Rudolf mülküni giňeltmäge we berkitmäge başlaýar. Çeh rysarlarynyň gozgalaňyndan peýdalanyp, wengerleri öz tarapyna çekip, ol Çeh koroldan Awstriýany, Ştiriýany, Karintiýany we Kraýnany zordan alypdyr we Awstriýany Gabsburglaryň merkezi mülkine öwürýär. XIII a. ahyrynda German knýazlary maslahat - Kollegiýa çagyryp möhüm meseleleri bile çözüýärler. Imperiýa parlamenti-Reýhstag-ýygnaklaryň geçirilişini dowam edýär. Emma onuň kararlaryny knýazlaryň ýekejeside ýerine ýetirmeýär. Reýhstagyň ne goşuny, ne maliýesi bolmandyr. Knýazlaryň welaýat edaralary bolupdyr. Emma olaryň maksady salgyt ýygnamakdy. 1291-nji ýylda üç tokaý welaýatlary – Şwis, Uri we Unterwalden birleşip, Gabsburglara garşy göreşmek üçin harby şertnama gol çekýärler. 1315-nji ýylda Morgarten söweşinde olar Gabsburglaryň

goşunlaryny derbi-dagyn edýärler, emma diňe 1499-njy ýylda garaşsyzlygyny gazanýarlar. Döwlete Şweýsariýa adyny dakýarlar. Gabsburglar Awstriýany merkezi mülk edenden soň, knýazlar olary imperator tagtdan aýyrýarlar we Lýuksemburg dinastiýanyň wekili Genrih VII Lýuksemburgy saýlaýarlar we onuň mülküne Çehiýany goşýarlar. Onuň demirgazyk Italiýany basyp almak maksady netijesiz gutardy. Genrih VII ölendenden soň, knýazlaryň arasynda içki uruşlar başlandy. Ahyrynda 1347-nji ýylda knýazlar Çeh korolyny Karl IV Lýuksemburgy saýladylar (1347-1378), çünki Karl IV Çehiýanyň mirasdüşer koroly bolupdyr. Çeh daýhanlarynyň krepstnoý garaşlylygy, çeh we nemes ruhanylarynyň gatnaşygy ýitileşýärdi. Nemes ruhanylary papanyň täsirini goldaýardylar we köp ýer we pul baýlyklaryny toplaýardylar. Bularyň ikisi hem çehlere hünärmentçiligi we söwdany ösdürmäge päsgel berýärdiler. Karl IV Çeh syýasy merkezini özbaşdak döwlet hökmünde garaýardy. Çehiýany hususy knýazlyk mülki we belli bir derejede Lýuksemburg dinastiýasynyň esasy daýanjy hasap edýärdi. Karl IV ýer gazanmak syýasatyny alyp barýardy. Ozalkydan tapawutlylykda Karl IV şunuň bilen çäklenip biljek däl. Ol XIV asyrdaky esasy iki german knýazlygyny ýuridiki taýdan resmileşdirip, berkitmäge mejbur boldy: 1.knýazlygyň içinde territorial ýokary gatlagyň hukuklaryny ösdürmek; 2.german korolyny we imperatoryny saýlaýan toparyny berkitmek. Bu iki ýagdaýyň resmiligi 1356-njy ýylda Karl IV çap eden “Altyn bullasy” boldy. Oňa “nemes häkimýetsizginiň esasy kanuny” at dakypdyrlar. Kollegiýa köpçülik ses bilen imperatory saýlamaly. Kollegiýanyň düzümine ýedi kurfýurstlar(imperatory saýlaýan knýazlar) girdi. Imperator knýazlaryň syýasy garaşsyzlygyny ykrar edipdir we olaryň içkerki işlerine gatyşjak däl diýip söz berýär. Bulla knýazlara biri-birleri bilen uruş alyp barmaga rugsat berýär. Diňe garaşly ownuk feodallara öz senýoryna garşy çykmak gadagandy. Nemes şäherlerine biri-biri bilen soýuz baglaşmaga rugsat berilmändir.

Şeýlelik bilen “Altyn bulla” kurfýustlaryň Kollegiýasyny hemişelik hereket edýän döwlet edarasyna öwürdi we her ýylda bir gezek korol tarapyndan hödürülenýän meseläni bir aýyň dowamynda çözmelidi. Ýöne bu madda durmuşa geçirilmedi. XIV-XV knýazlyklar Germaniýa bilen ugurdaş döwlete öwrülýär. Imperator barly knýazlaryň biridi, ýöne hakykatda miras galan ýerine eýelik edýärdi. Knýazlar öz territoriýasynda ýaşaýan halka boýun egdirip, salgytlary ýygnaýardylar, senetçilikden we söwdadan gelyän girdeýjilerden peýdalanýardylar, hususy pullaryny çykarýardylar. Knýazlyklarda wassalitet sistemasy ýatyrylýar, hakyna tutma goşun bilen çalşyrylýar. XIV asyr Germaniýa şäherleriniň gülläp ösýän, hünärmentçiligiň we söwdanyň ösen döwri boldy. Bu ýagdaýa halkara söwdasynyň amatly ýollary ýardam etdi. Emma Amerika we Hindistana deňiz ýoly açylandan soň, German şäherleriniň söwda ähmiýeti pese düşýär.

Germaniýa XVI-XVII asyryň I ýarymynda.

1. XV-ji asyryň ahhyrynda we XVI-ji asyryň başynda Germaniýa ykdysady taýdan Günbotar Yewropada öňde baryjy Niderlandiýa, Angliýa we Italiýanyň aýry welayatlardan yza galypdyr. Aýratyn welaýatlar ykdysady

ösüşinde bir ugurly däl di we olaryň arasynda ýakyn gatnaşyklar bolmandyr. Germaniyada ählumumy we bitewi içeri bazar döredilmändir. Ayratyn welayatlar çet-yurt bazarlar bilen yakynlaşypdyrlar. Günorta German şäherleri Italian şäherleri bilen janlaşýan söwda alyp barypdyrlar. German şäherleriniň in güýçli birleşigi – Demirgazyk Ganza Soyuzy – esasan Demirgazyk we Baltik deňizlerini kenarynda yerleşen döwletler bilen söwda gatnaşyklary döredipdir. German söwdaçyлары – olaryň arasynda Ganza – daşary yurtlardan dürli hazytlary: inje ýuňden edilen renkli mawut, nah matadan öndürilýän harytlar, mahmal, ýupek, metall harytlary getiripdirler, özlery bolsa başga yurtlara demir, mis, agaç, balyk, garaýag, sepbik, deri önümlerini we başga harytlary çykarypdyrlar. Germaniya Fransiya, Angliya we Niderlandiýa bay şäherleri bilen söwda gatnaşyklary döredipdir. Orta asyrdan demir we kumuşly magdan gazyp alyşynda Germaniya birinji oruna çykýar. Kitap çap-etmek senagatynda-da birinji orunda bolupdyr. Şol senagat pudaklarynda kapitalistik gatnaşygyň ösüşine ýol açýar.

XVI-ji asyryň başynda Germaniýanyň ykdysadyetiniň yene bir aýratynlygyny bellemeli. Kä bir şäherlerde we yerlerde ykdysady ösüş dowam edipdir, kä bir şäherlerde we yerlerde ykdysadyýet peçe düşüpdür. Şeýlelik bilen nemes ykdysadyýeti deň ösmändyr; welayatlaryň arasynda aragatnaşyklar gowşak eken, knyazlar bir biri bilen bäsdeşlik eden üçin ykdysadyýete üns bermändirler.

Germaniýanyň yza galanyny yenede-de bir möhüm sebäbi: knyazlar we mülkdarlar dayhanlary rehimsiz ezipdirler. Olar imperatora, knyazlara, ruhanylara agyz salgytlar tölemeli boldylar. Şol wagt hem Germaniýanyň syýasy we sosial ykdysady üýtgeşip başlady. Halk köpçüligiň rewolýusion hereketi, býurgerleriniň we rýsarlaryň çykyşlary ösüpdür. Ne imperator, ne territorial knyazlar olaryň närazylygyny ýatyryp başarmadyrlar. Germaniyada rewolýusion yagdaý döredilipdir. Emma her synpyň, her gatlagyň aýry-ayry maksatlary bardy. Dagynyk yurtda bitewi maksat işläp düzmäge mümkinçilik bolmandyr.

Yokary dwotýanlaryň arasynda knyazlar bölünip aýyrypdyr. Olar özbaşdak uruşlar alyp barypdyrlar we özlery ýaraşyk baglaşypdyrlar, tertipli goşun saklapdyrlar, ýerli ýygnaqlar geçiripdirler, ilata salgyt salypdyrlar. Orta dworyanlaryň köpisi dargapdyr, bir bölegi garaşsyz knyazlara öwrülýär, bir bölegi bolsa, rýsar gatlagyna goşulýar. Rýsar gatlagy yuwaş-yuwaşdan ýok bolyar, çünki ok atýan ýarag olaryň ýagdaýyny kämilleşdirilipdir.

Syýasy we sosial üýtgeşikler ruhanylara hem täsir edipdir. Kitap çap etmek mümkinçilik tapylandan soň we söwda ösmegi netijesinde olar bilim we okuw monopoliýany yitirdiler. Täze hukukçylar gatlagy yuze çykypdyr. Halkyň arasynda närazyçylyk ösýär, hemme gatlaklar katolik ruhanylary tankytlapdyr.

Netijede hemme toparlar hristian diniň taglymatyny üýtgetmäge talap edýarler. Şol herekete “reformasiya” at dakypdyrlar. Agalyk eden yokary gatlaklar (knyazlar we iri eýeler) tarapyndan esasy talap buňhananyň reformasyny geçirip, baylyklaryny öz ellerine almak bolupdyr. Buržuaziya hem feodal buňhanany tankytlap, täze buržuaz buňhana döretmäge talap edýar. Erkin we krepостноý daýhanlar olaryň bätbitlerini goran halk buňhanany döretmäge talap edýar.

Katolik buňhana garşy çykan adamlara ruhanylar “ýeretik” adyny dakypdyrlar.

2. Germaniyada reformasion hereketi şäherleriň wekili Martin Lýüteriň çykyşyndan başlanýar. 1517-nji yylda M. Lýüter indulgensiýa satmagyna garşy çykyar.(indulgenziya- Rim papasy tarapyndan kilese önünde görkezen hyzmaty üçin berilyan hat). Ol 31.10.1517 Wittenberg şäheriň uniwersitetiniň buthana gapysyna indulgenziya garşy “95 tezisler” (Tezisler-nutugyň, leksiýanyň, habaryň esasy pikirleriň gysga mazmuny).asýar.German milletiniň hemme gatlaklary reformasion herekete goşulýarlar.Emma her gatlaklar Lýüteriň tezislerini özüne peydaly manysynda düşündiler. Knyazlara katolik ruhanylaryň mülklerini basyp almaga bahana tapyldy. Rysarlar imperator häkimiyetini merkezleşdirmäge isleyarler. Halkyň köpçüligi bolsa (dayhanlar, şäherliler) feodal düzgünlerine garşy göreşmeli diýip düşündiler.

09.1520ý. Rim papasy Lýütere garşy hat yglan edip, ony buthanadan çetleşdiripdir. Lýüter bolsa Rim papasyna garşy birnäçe makalalar ýazypdyr we Wittenberg uniwersitetiniň howlysynda talyplaryň önünde papanyň hatyny oda ýakypdyr.

German imperatory Karl V katolik buthanany özüne tabyn etmek we öziň häkimiyetini berkitmek maksady bilen reformasiýa hereketine garşy çykypdyr. Reformasiýa tarapyna geçen knýazlaryň öz maksatlary bolupdyr: katolik buthananyň we imperatoryň mülklerini we baýlyklaryny eýeläp, öz yerlerini we baýlyklaryny giňeltmek. 05.1521 imperator Karl V Lýüteri Worms Seýmine çagyrypdyr, emma Lýüter öz garaýyşyny üýtgetmedi. Imperatoryň buýrugy boyunça, Lýüteri tussag etmelidiler. Sakson gersogy ony gorap, öz galasynda saklapdyr. Şol yerde Lýüter Bibliýany nemes diline terjime edipdir. Emma Wittenberge gaydyp gelenden soň, Lýüter german dayhanlaryň yragly çykyşlaryna garşy çykypdyr. Ol aram reformasiýasyn tarapdary bolupdyr.

Dayhanlaryň we şäherleriň serdary Tomas Mýünser öz maksatnamasynda halky buthana, knýazlara garşy yragly gozgalaň çagyryar. German imperatory we katolik buthana ony türmä basmaga isläpdiler. Şonuň üçin Mýünser dürli yerlerde gizlinlikde saklanmaga mejbur bolyar. 1524-jy ýylda Mýünser daýhanlara açyk ýüzlenmesinde knýazlara we buthana garşy yragly göreşe çagyryar.

3.Beyik dayhan gozgalaňy 1524-jy ýylyň tomsunda başlanypdyr. Ilkinji ony Günorta-Günbatar Germaniýada yerleşýän Swabiýa welaýatynyň dayhanlary başlapdyrlar. 1524-jy ýylda olar öz feodallaryna gulluk etmäge bouýndan gaçyrypdyrlar we gozgalaňy başlaýarlar. 1525-nji ýylyň başynda gozgalaňçylar bir näçe uly goşunlar dözedip, öz talaplaryny “XII Maddaly hat” diýen maksatnamada yglan edipdirler we bütün Germaniýa yaýradypdyrlar. Dayhanlar ön basyp alan tokaýlary, öri meydanlary, çemenlikleri senýorlardan yzyna gaytarmagy; derýalarda we köllerde balyk tutmagy, tokaýlarda awçylyk bilen meşgullanmagy talap edýärler, barçinany we obrogy azaltmaly we krepstnoýçylygy yatymaly. Dayhanlara ruhanylary saylamaga rugsat bermeli. Ruhanylara töleýän salgydy yök etmeli.

Dayhanlaryň talaplary aram bolupdyr, emma knyazlar olary-da ret etdiler. Dayhanlar köp wagt knyazlar bilen gepleşikler geçirip, olara gowy taýýarlanmaga mümkinçilik beripdirler. Frankon welaýatynda býurgerler we ownuk rysarlar dayhanlara goşulypdyr. Yraglar we toplar tapyň, dayhanlar harby hereket

açýarlar we feodal galalaryny, monastyrlary weýran edýärler. Soň basyp alan Geýlbronn şäherinde olar täze Geýlbronn maksatnamany düzüpdirlir. Maksatnama düzmegine şäherliler hem gatnaşypdyrlar. Olar german imperatoryň golastynda birleşmek; knýazlaryň häkimiyetini çäklendirmek we gowşatmak; Germaniýany birleşdirip, bitewi milli döwlete öwürmek we onyň territoriýasynda bitewi ölçe, agzam we deň pul döretmek talap edipdirler. Şeýlelik bilen, Geýlbronn maksatnamasy birinji orunda buržuazıanyň talaplaryny göz önünde tutupdyr.

Týuringiýa-Saksoniýa gozgalaňyň üçünji uly welayaty bolupdyr. Şol welayat-senagat we dag-magdan ösýan welayaty eken. Dayhanlardan başga gozgalaňa dag işgärleri, şägirtler we garyplar gatnaşypdyrlar. Gozgalaňçylaryň merkezi Mýulgauzen şäheri bolupdyr, ýolbaşçylyk Tomas Mýünser edipdir. Mýulgauzen şäher baylaryň häkimiyetini ýykyp daýhanlar “Omürlik geňesini” döredipdirler. Şäherde yarag we toplar taýýarlapdyrlar we meýletiň goşuny harby işe öwredipdirler. Gozgalançylar knýazlaryň galalaryny we monastyrlary oda ýakýarlar we weýran edýärler. Tomas Mýünseriň ýolbaşçylygynda daýhanlar “Hat-tezisler” täze maksatnamany düzüpdirlir. Şol maksatnamada olar daýhanlara ýer bermek talap etdiler. Daýhan urşuň dowamynda düzülen üç maksatnamalardan “Hat-tezisler” iň rewolýusion we batyrgaý bolupdyr.

04-05.1525 Germaniýanyň hemme welayatlarynda dayhanlar aýarag üstüne galýarlar. Emma daýhanlar birleşmän, aýry-ayry hereket alyp bardylar. Olaryň arasynda tertip we agzybirlik bolmandyr, serdarlary tejribesiz we harby işde gowşak bolupdyrlar. Şonuň üçin, knyazlar, dworyanlar we bay şäherliler birleşip, dayhanlaryň goşunlaryny derbi-dagyn edýarlar. Şwab soýuzynyň knýazlary, rysarlary we şäher baýlary Truhzes diýen tejribeli we zulüm serkerdesiniň ýolbaşçylygynda gowy dolandyryş we ýaraglanan goşun ýygnaý, hüjüm edip, dayhanlaryň goşunlaryny aýry-ayry derbi-dagyn edipdirler.

Dayhan urşyň iň soňky uly çykyşy Demirgazyk German şäherlerinde 1534-1535-nji ýyllarda bolupdyr: ol anabaptistleriň hereketidir. Anabaptistler (grek dilinden “ýañadan çokundymak”) Günbatar we Merkezi Ýewropada garyplaryň ýörite din guramasynyň agzalarydy. Olaryň dini taglymaty birnäçe esasy talaplardan ybaratdy: adam aňly düşüňjeli ýaşynda çokunmaly, buthananyň köp basgançaklaryny, hristian syrly däpleri inkär etmeli, hususy eýeçiligi ýatyryp emläkleri umumylaşdyrmaly. Mýünster şäheriň ýolbaşçylaryny (knýazy, ýepiskopy) kowup, anabaptistler 1534-nji ýylda häkimiyeti öz elline aldylar we “Mýünster Kommuna” diýen geňesini döredipdirler. Olar on dört ay häkimiyeti öz ellinde saklapdyrlar. Niderland anabaptistleri olara kömekleşdiler. Knýazyň goşunlary Mýünster şäherini daşyndan gabapýrlar. Şäheriň ilaty bolsa tä 06.1535 gahrymançylykly goranypdyrlar. Diňe 07.1535 knýazlar gozgalaňy yatyrpdyrlar.

4. Dayhan urşynyň derbi-dagyn edilmegi Germaniýanyň soňraky taryhyna agyr tasir edipdir. Germaniýanyň iň reaksiýa gatnaklary-knyazlar we şäher baýlar yeňdiler. Eger dayhanlar üstün çykan bolsa Germaniýada buržuaz jemgyýetini döretmäge mümkinçilik bolardy we Germaniýa agzybir we berk döwlete öwürülerdi. Feodallaryň üstün çykmagy Germaniýany dagynyk döwlet bolyp galdyrdy. Onyň territoriýasynda ownuk we ujypsyz döwletler saklanypdyr.

Germaniýa goňsy döwletleriň oljasyna öwrülipdir. Şol sebäpli XVI-XVII asyrlaryň dowamynda halkara gatnaşyklarda Germaniýa tanymal rol oýnamandyr.

Dayhan urşuň derbi-dagyn edilmegi esasan knýazlara peydaly bolupdyr. Olar katolik ruhanylaryň mülklerini basyp alypdyrlar. Aýratyn katolik ruhanylary lýuteranlar tarapyňa geçip, öz territoriýalaryny saklapdyrlar. 1526-njy ýylda Şpeýýer Reýhstagiň karary boýunça knýazlara ynamy saýlamaga rugsat berilipdir.

Ýmperator Karl IV 1529 ýylda Reýhstag ýygnapdyr we Lýuteriň taglymatyny gadagan etmäge karar ygylan edýar. Emma lýüteran knýazlary we şäherliler razy bolmandyrlar we garşylyk ygylan edipdirler (şonuň üçin olara “garşydaşlar” adyny dakypdyrlar).

1530-jy ýylda Lýuteriň söweşdeşi Filipp Melanhton Augsburg Reýhstagynda Lýuteriň taglymatyny yzygiderli beýan edipdir. Oňa “Augsburg dini ýaraşygy” at dakdylar; onuň taglymaty boýunça buthananyň ýolbaşçysy papa däl, knýaz bolmaly, bezegli katolik döp-dessurlary ýatymaly, ikonalara hormat etmeli däl. Ýmperator Karl V “Augsburg dini ýaraşygyny” kabul etmändir, boýundan gaçyrypdyr.

Şonuň üçin protestant knýazlar imperatoryň gol astynda bolan şäherler bilen Şmalkalden şäherinde imperatora garşy harby birleşige gol çekipdirler we fransuz koroly bilen şertnama baglap, imperator Karl V garşy hereket açypdyrlar.

1555-jy ýylda German imperatory Karl V knýazlar tarapyndan ýeňilýar we german imperator tagtyndan boýun gaçyrypdyr. Ol tagtdy öz erkek doganyna Ferdinand I geçiripdir.

1555-nji ýylda Augsburg şäherinde German imperatory Ferdinand I knýazlar bilen ýaraşyga gol çekipdir. Katolik we propestant dini akymlyry deň hukuk gazanypdyrlar, emma ynamy knýaz özi belläpdir: “Kimiň hakimiýeti, şonuň-da ynamy” nakyl ýüze çykypdyr. Şeýlelikde, Germaniýanyň knýazlary iki dini akymlaryna bölünipdirler. Katolik toparyna Gabsburglaryň miras mülkleri – Reýn derýanyň demirgazyk akymynda ýerleşýän ýerleri, demirgazyk-günbatar Germaniýa we Elzas giripdir. Garşydaşlaryň toparyna Prussiýa, Brandenburg, Saksoniýa, Gessen we beýleki knýazlyklar giripdir. Olar Gabsburglaryň birleşdiriş syýasatyna garşy göreşipdirler.

Şeýlelik bilen, Reformasiýa netijesinde Germaniýada syýasy synpy göreş dowam edipdir we dagynyk berkidilipdir.

Germaniýa XIX asyryň I ýarymynda

1. Senagatyň we söwdanyň ösmegi. 1814-nji ýylyň Wena maslahatynda Ýewropa döwletleriniň baglaşan şertnamasy boýunça german döwletleriniň birleşigi döredilýär. Oňa 38 sany german döwletleri girdiler. Emma German birleşmesi bir bitewi döwlet däl. Onuň umumy gaznasy, goşuny, häkimiýetiň özygtyýarly edaralary ýokdy. Emma, şeýle-de bolsa, bu birleşme milli garaşsyz döwleti döretmekde öňe ädilen ilkinji ädimdi. German döwletleriniň iň güýçlisi hem-de ykdysady taýdan kuwwatlysy Prussiýa patyşalygydy. Prussiýa tarapyndan eýelenen günbatar ýerlerde – Reýn welaýatynda we Westfaliýada, Sakson

patyşalygynda hem-de Sileziýa welaýatynda iri senagat has ösendi. Baryp Napoleonyň agalygy döwründe Reýn welaýatynda buržuaz kanunlary girizilip, bu ýerde maýa goýumlarynyň mukdary artýardy.

Saklanyp galan 38 döwletiň her birinde öz metal puly, ölçeg we agram birlikleri hereket edýärdi. Içerki gümrükhanalar köpdi. Bularyň barysy ýurduň içinde söwda işini kynlaşdyrýardy. Birentek german döwletleriniň, şol sanda Prussiýanyň hem, mülkleri dagynyk böleklerden ybaratdy, bu bolsa ýagdaýy öňkiden-de beter çylşyrymlaşdyrýardy. XIX asyryň 30-40-njy ýyllarynda Reýniň golaýyndaky şäherlerde eýýäm nahmata we ýüpek fabrikleri köpdi. Rur derýasynyň jülgesinde kömriň gazylyp alnyşy köpelipdi, metallurgiýa we ýarag zawodlary ösýärdi. Saksoniýada nah ýüplik egirýän iri fabrikler döräpdi. 40-njy ýyllarda Germaniýada demir ýollaryň gurluşygy we gämi gatnawuň ösüşi çaltlanýardy. Berlinde gämi gurluşyk zawodlary döredilýärdi. 40-njy ýyllaryň aýaklarynda Berlin iri senagat merkezine öwrülipdi. Emma senagat babatda Germaniýa, Angliýadan we Fransiýadan juda yza galýardy.

Oba hojalygynda kapitalistik gatnaşyklarynyň Prussiýa ýoly. Germaniýada oba hojalygy erkin daýhan hojalyklaryndan durýardy. Şahsy taýdan germaniýaly daýhanlar hukuksyz dældiler. Emma Germaniýanyň günbatar we günorta-günbatar ýerlerinden özge ähli ýerlerde daýhanlar mülk eýelerine köp pul töleglerini tölemäge borçlydylar. Gurply hem-de ýer sürmek üçin iş maly bolan daýhanlar öz borçlaryndan pul töläp azat bolmaga ygtyýar aldylar. Emma tölegleriň şertleri örän agyrdy. Ähli ýyllyk tölegleri bilelikde alanynda şondan 25 esseden-de köp töleg tölemelidi. 1815-nji ýyldan soň 30 ýylyň dowamynda öz borçlaryny satyn alyp bilenler ähli daýhanlaryň $\frac{1}{4}$ köp däl

Prussiýada ähli ýerleriň ýarysynda-da köpüsi iri ýer eýelerine degişlidi. Prussiýanyň iri ýer eýeleriniň mülklerinde oba hojalygy ösýärdi, süle, kartoşka ösdürilip ýetişdirilýärdi, köp sanly spirt-arak, çakyr zawodlary döredilýärdi. Iri ýer eýeleri ujypsyzja paý ýerlerini saklap galan, garyp düşen daýhanlaryň batrakçylyk etmegini giňden ulanýardylar. Gurply, “uly daýhanlar” (“grossbauer”) diýilýänler hem batraklary hakyna tutýardylar. Şonuň üçin hem Germaniýanyň oba hojalygynda iri ýeçiliginiň saklanyp galmagyny we onda batraklaryň hakyna tutulyp işledilmegini oba hojalygynda bazar gatnaşyklarynyň “Prussiýa ýoly” diýip atlandyrýarlar.

Bu ýol garyp daýhanlar üçin aýratyn-da agyrdy. Ösüşiň prussiýa ýoly şertinde olar şol bir wagtyň özünde hem-ä hakyna tutma batraklar hökmünde ezilýärdiler hem-de iri mülkdarlara kärende salgydyny töleýärdiler.

Germaniýanyň günbatarynda we günorta-günbatarynda mülkdarlaryň peýdasyna ýerine ýetirilýän borçlar eýýäm yokdy, emma şol ýerlerde ekin we üzüm ekmek üçin daýhanlara ownuk kärendesine ýer berýän iri ýer eýeleriň mülkleri saklanyp galýardy. Daýhanlar salgytlardan, yokary kärende töleglerinden juda horluk çekýärdiler, süýthorlara we täjirlere bergi edip, bendilik ýagdaýyna düşýärdiler.

Germaniýanyň syýasy dagynyklygy we oba hojalygynda saklanyp galýan yza galak düzgünler iri maýa goýum önümçiliginiň mundan beýläk ösmeginiň ýolunda esasy päsgelçilikdi.

2.Silez dokmaçylarynyň gozgalaňy. Germaniýada ýetip gelýän rewolýusiýanyň esasy wezipesi ýurt dagynyklygyny ýok etmekden we ýurdy syýasy taýdan birleşdirmekden ybaratdy.

Germaniýada hakyna tutma işçileriň arasynda manufakturalarda gurply senetçileriň garamagynda gol zähmeti bilen işleýän ussa kömekçileri agdyklyk edýärdi. Hojaýynlar arzan inlis önümleriniň köp gelmegi netijesinde harytlaryň bahasynyň pese düşeni zerarly çekilen zyýanlary işçileriň üstüne atmakdan ötri, olaryň iş hakyny kemeldýärdiler. Iş hakyny ýaramaz önümler bilen, köplenç ýokarlandyrylan bahalar bilen tölemeklik ýaýradylpdy; hemme ýerde işçileriň zähmet şertleri we ýaşaýyş durmuşy örän erbetdi. Tozdurulan senetçilerden bolan işçiler, ludditler ýaly, maşynlary özleriniň esasy duşmanlary hasap edip, olary weýran edýärdiler.

Iri senagatyň ösmegi bilen Sileziýanyň daglyk obalaryndaky dokmaçylaryň ýagdaýy çydar ýaly bolmady. Olar iri manufakturalaryň we fabrikleriň eýelerinden ýüplük alýardylar. Özleriniň hünäri bilen meşgullanmaga hukuk alandyklary üçin dokmaçylar mülkdarlara aýratyn hak tölemeli bolýardylar. Fabrik eýeleri dokmaçylaryň önümlerini in pes nyrdan kabul edýärdiler. Swansiger diýen fabrik eýesi dokmaçylara aýratyn zabun garaýardy.

Baryp gogalaňdan ön hem dokmaçylar fabrik eýeleriniň penjireleriniň önünde “Adalatly höküm” diýen aýdyma hiňlenýärdiler. Bu aýdym ynsapsyz fabrik eýelerini masgaralap näletleýärdi we dokmaçylaryň öz hak-hukuklary ugrundaky göreşlerinde söweşeň şygara öwrülipdi.

Dokmaçylar aýdym aýdyp, Swansigeriň jaýyna bakan ugrapdyrlar. Jaýdan märekäniň üstüne dazlap daş bary zyňlyp ugranda, gozgalaň başlandy. İşçiler boýaghanany, fabrigiň edarasyny we Swansigeriň jaýyny ýykan-ýumran etdiler. Şol günün ertesi goňşy obadaky fabrikler hem berbat edildi.

Ýagdaý çylşyrymlaşansoň häkimiýetler goşun çagyrdylar. Ilkinji çaknyşykda dokmaçylardan 11 adam öldi we 24 adam ýaralandy, emma işçiler goşuny yza çekilmäge mejbur etdiler. Goşunlaryň kömege ýetişen has uly harby bölümi gozgalaň topa tutup ýatyrdy. 70-den gowrak adam tussag edildi, ýenjilmeklige we beýleki agyr temmilere sezewar edildi. Sileziýada 1844-nji ýylda bolup geçen bu gozgalaň baradaky habar bütün Germaniýany tolgunşyga getirdi. Ýurtda iri maýadarlar bilen hakyna tutma işçileriň arasynda ýiti gapma-garşylyk güýçlendi.

Sileziýaly dokmaçylaryň gozgalaňy işçileriň fabrik-zawod eýelerine garşy göreşiniň diňe bir Fransiýa bilen Angliýada däl-de, eýsem Germaniýanyň hut ozünde hem başlanandygyny görkezdi. Şonuň üçin hem nemes begzadalary, iri baýlar, önümçilik pudaklarynyň eýeleri patyşa häkimýetini çäklendirmek we konstitusiýany girizmek baradaky aram-erkin pikirleri öňe sürýärdiler we şeýdip ýurdy rewolýusion çykyşlardan halas etmek isleýärdiler.

Germaniýanyň ownuk buržuaz demokratlary o diýen güýçli dældiler. Olar esasan ownuk eýelerden, intelligensiýa wekillerinden ybarat bolup, respublikanyň we ählumumy saýlaw hukugynyň girizilmegi ugrunda çykyş edýärdiler. Emma olara Germaniýada syýasy işleri alyp barmak kyndy, şonuň üçin hem olaryň köpüsi ýanalmalar sebäpli Angliýa, Şweýsariýa, Fransiýa göçüp gitmäge mejbur bolýardylar. Nemes buržuaziasynyň Germaniýada galanlarynyň bolsa halk köpçüligi bilen aragatnaşygy örän gowşakdy.

Germaniýa, Awstriýa rewolýusiýalary

Berлиндäki gozgalaňyň sebäpleri. Iri ýer eýeçilik düzgünler we ýurduň syýasy dagynyklygy Germaniýada iri maýa goýumynyň mundan beýläk ösmegi üçin esasy päsgelçilikdi. Milli döwlete birleşilmegi we iri maýa goýum düzgünleriň ornaşdyrylmagy ýurduň rewolýusion özgerdilmeginiň esasy meseleleridi.

1848-1849-njy ýyllaryň rewolýusiýasynyň önüsyrasynda nemes täze baýlary begzadalar we patyşalyk häkimiýet bilen ylalaşyk etmäge ýykgyň edýärdi. Ol aram azat özgerişlikler barada arzuw etmekden aňry geçip bilmedi.

Rewolýusiýany ozaly bilen işçiler, garyp hünärmentler, ownuk täze baý meýilli toparlary öňe ilerläp biljekdiler. Emma bu güýçler dagynykdy, guralmandy we ýurduň syýasy dagynyklygy netijesinde köplenç biri-birinden üzňe çykyş edýardiler.

1847-nji ýylyň ykdysady çökgünligi, edil Fransiýada bolşy ýaly, işsizlige we iş hakynyň kemeldilmegine getirdi, öňki ýyllardaky hasylsyzlyk bolsa azyk önümleriniň bahasynyň ýokarlandyrylmagyna sebäp boldy. Bularyň barysy halkyň mätäçligini hem-de betbagtçylyklaryny aňrybaş çäge çenli agyrlaşdy.

1847-nji ýylyň ýazynda aç märeke çörek we gök önüm dükanlaryny talaýardylar, bişen çörekleri we kartoşkany zorluk bilen alýardylar, patyşa mülki bolan we mirasdar şazada Wilgelmiň köşgüniň aýnalaryny kül-owram etdiler. Germaniýanyň günorta-günbatarynda açlyk çekýän daýhanlaryň arasynda gozgalaňa çagyryşlar ýaýrady. Patyşa hökümetiniň tarapdarlary pul serişdesiniň ýetmezçiliginden kynçylyk çekýardiler, esasan-da indi ony öňki usul bilen tapyp bilmeýardiler. Prussiýanyň patyşa köşgi pulsuz galmak çäğine ýetipdi, emma bank eýeleri we patyşa tarapyndan çagyrylan gatlak wekilleri hökümete karz pul bermekden çürt-kesik boýun towladylar. Indi köneçe dolandyrmak asla mümkin däl. Syýasy ýagdaý aňry çägene çenli dartgynlaşypdy.

Gozgalaňyň başlanmagy. 1848-nji ýylyň başlarynda Germaniýada ýiti gapma-garşylykly ýagdaý emele geldi. Gapma-garşylyk ýangynynyň tutaşmagy üçin diňe bir uçgunyň syçramagy ýeterlikdi – Fransiýadaky Baýdak aýyndaky çykyşlar baradaky habar bolsa hut şeýle uçgun boldy. Ilkinji azat edijilik çykyşlar Germaniýanyň günorta-günbatar böleginde boldy, ol ýerde Parižde bolan çykyşlar barada hemmelerden öň eşidildi.

Tiz wagtdan soň rewolýusion hereket Prussiýanyň mülklerine geçdi. Senagat taýdan in ösen Reýn welaýatynyň esasy şaheri bolan Kýolnde işçiler we hünärmenler özgerişlikler talap edip, patyşanyň köşgüniň daşyny gabadylar.

Berlinde halk märekesi on günläp çykyşlary gurady, köçelerde we meýdançalarda hukuk goraýjy edaralar bilen çaknyşyklar bolýardy. İşçileriň, senetçileriň we talyplaryň ägirt uly märekesi patyşa köşgüne tarap süýşüp ugrady. Köşgüň daşyny gurşan goşun ot açdy – çykyş edenleriň arasynda öleni we ýaralanany köp boldy. Halk gahar-gazaba mündi.

1848-nji ýylyň mart aýynyň 18-ine agşamara Berlin şäheri barrikadalaran dolduryldy. Bütün gije gazaply köçe söweşleri boldy.

Gozgalaňçylaryň garşysyna sürlen pyýada goşun we top atyjylar ýeňiş gazanyp bilmedi.

Gozgalaň diňe patyşa Fridrih Wilgelm IV paýtagtdan goşunlary çykarmak hakda buýruk berenden soň togtady. Öldürilen gozgalaňçylary dabaraly jaýlamaklyk guraldy. Ýas ýörişi patyşa köşgüniň duşundan geçip barýarka, gorkusyndan ýaňa sandyraklap duran patyşa daş çykyp, kellesini ýalaňaçlamaga mejbur boldy.

Mart ýeňişini işçiler bilen senetçiler gazandylar. Halk köpçüligiň çykyşlaryndan gozgalaňy netijelerini aram baý gatlaklar peýdalandy. Prussiýanyň milli ýygnagyna saýlawlar boljakdygy yglan edildi. Ol ýygnak konstitusiýany işläp düzmelidi. Täze baýan gatlak patyşanyň häkimiýetiniň berkleşmegi ugrunda çykyş edýärdi. Şonuň üçin onuň bar arzuwy patyşa häkimiýeti bilen ylalaşykly konstitusiýany işläp düzmekdi, döwrüň talabyna görä özgerişlikler geçirmekdi.

Işçiler we senetçiler Berliniň çet-gyralarynda ýygnaklar gurap, ol ýygnaklarda zähmet ministirliginiň döredilmegini, hemme adamlaryň iş bilen üpjün edilmegini, ähliumumy saýlaw hukugynyň berilmegini talap edýärdiler.

Prissiýanyň ýokary gatlagyň wekilleri we begzadalary şol wagt paýtagta hökümet goşunlarynyň getirilmegini haýyş etdi, bu haýyşy patyşa haýal etmän ýerine ýetirdi. Döwlet gullukçylary öňküsi ýaly dolandyrmak isläpdirliler. Patyşa olaryň birini-de işden aýyrmady, Prussiýanyň köne goşuny, polisiýa, kazyýet we administratiw edaralary doly eldegirlmezliginde galdyryldy.

Frankfurt parlamenti. 1848-nji ýylyň maý aýynda Maýn boýundaky Frankfurtda jemgyýetçilik inisiatiwasy boýunça umumygerman parlamenti - Frankfurt Milli ýygnagyna saýlawlar geçirildi. Onuň agzalary Germaniýanyň konstitusiýasyny işläp düzmek üçin, ähli german döwletlerinde geçirilen örän giň jemgyýetçilik saýlawlary esasynda saýlanyldy. Nemes hökümdarlary bu parlamenti ykrar etmeýärdiler, emma rewolýusiýa şertlerinde onyň çagarylmagyna päsgel bermäge gorkdular. Parlamentiň agzalarynyň aglabasy intelligensiýa degişlidi. Onda esasan-da professorlar, aklawjylar, mugallymlar köpdi. Frankfurt parlamenti Germaniýanyň nähili birleşdirilmegi barada uzak wagtlap netijesiz jedeller bilen meşgul boldy. Deputatlaryň diňe kiçeňräk topary rewolýusion hereketleriň tarapdarydy.

Frankfurt parlamenti geljekki German imperiýasynyň düzümine Awstriýanyň polýak, çeh we italýan mülkleriniň zorluk bilen goşulmagyny talap etdi.

1849-njy ýylyň dekabir aýynda Prussiýanyň patyşasy Milli ýygnagyny dargatmagy buýurdy. Deputatlar halky garşylyk görkezmäge çagyrmaga ýürek etmän, sessiz-üýnsiz dargadylar.

Emma her zat-da bolsa, patyşa „ýokardan“ konstitusiýany „bagyşlamak“ barada perman çykarmaga mejbur boldy. Konstitusiýa laýyklykda begzadalaryň gatlaklarynyň artyk hukuklary saklanyldy, patyşa konstitusiýada göz önünde tutulan kanun çykaryjy edaralaryň islendik kararyny ýatymaga bolan hukugy özünde galdyrdy. Saýlaw ulgamy baý salgyt töleýjileriň saýlawlrd a doly agdyklyk gazanmagyny üpjün edýärdi. Prussiýada gapma-garşylyk ýatyryldy.

Saksioniýada we Badende bolan gozgalaňlar. Frankfurtda German patyşalarynyň ykrar etmedik umumygerman parlamentiniň işläp düzen „imperiýa

konstitusiyasynyň” taslamasyny demokratik bölümlerini gorap, 1849-njy ýylyň maý aýynda Saksoniýa patyşalygynyň paýtagty – Drezden şäherinde we Baden gersoglygynda gozgaň turdy. Bu konstitusiyada imperiýa parlamentine saýlawlar mahalynda göz önünde tutulan ähliumumy saýlaw hukugy we onda sanalyp geçilýän beýleki hukuklar hem-de azatlyklar halk köpçüligini gyzklandyrýardy. Drezdende işçiler, senetçiler, ownuk täze baýlary köçe söweşlerine çykdylar.

Baden gersoglygynyň territoriýasynda ýaragly goşun döredilipdir. Bu gozgaňlaryň garşysyna Prussiýa goşunlary sürüldi, olar gozgaňçylaryň bölümlerini derbi-dagyn etdiler. Gozgaňlara gatnaşyjylatyň käbirleri tussag edildi.

Prussiýa patyşalygynyň ygtyýarynda Germaniýa boýunça iň güýçli goşun bardy, bu patyşalyk beýleki german döwletlerinde – Westfaliýada we Pfalsda hem çykyşlary basyp ýatyrýardy.

Garşylykly herekete gatnaşyjylary jezalandyrmak güýçlendi. Magtymguly aýynda häkimiýete garşy gidenleri Prussiýadan sürgün etmek barada buýruk çykaryldy.

Germaniýada 1848-1849-njy ýyllarda tamamlanmadyk çykyşlar – demokratik çykyşlar boldy. 1848-nji ýylda Germaniýanyň amala aşyran demokratik agdarylyşygy Fransiýada ahyryna çenli alynyp barylady, Germaniýada bolsa ahyryna çenli alynyp barylmaýdy; Fransiýada ol respublika we doly azatlyga çenli baryp ýetdi, Germaniýada bolsa patyşa häkimiýetini pugtalandyrypdy.

German rewolýusiýasynyň netijeleri. Germaniýada işçiler, senetçiler, ownuk daýhanlar halk çykyşlarynyň esasy hereketlendiriji güýjidi. İşçiler gatlagynyň guralmandygy we ýeterlikli ösüp ýetişmändigini, daýhanlaryň esasy köpçüliginiň iri ýer eýelerine garşy göreşe aýaga galmandygy, täze baýan gatlak bolsa syýasy taýdan gorkaklygy, ýaýdanjaňlygy – patyşa häkimiýetinden umyt gözläp sebäpli çykyşlar ýeňilse sezewar boldy.

XVIII asyrdan Fransiýada rewolýusiýanyň gidişinde iri ýer eýeçiligiň ähli galyndylary diýen ýaly ýok edilipdi. Germaniýada iri ýer eýeleriň agalygy saklanyp galypdy, ýurt bolsa syýasy dagynyklygyna galdy. Häkimiýet diňe käbir özgerişlikler geçirdi.

Halk patyşa häkimiýetiniň syýasatyny üýtgetmäge mejbur edip eýe bolan birnäçe kiçiräk ýeňillikleriniň saklanyp galdyrylmagyny gazanmak başartdy. Oňa 1849-njy ýylyň Prussiýa konstitusiasy degişlidir, emma welin şol konstitusiya patyşa häkimniýetini sähelçe çäklendirýädi we wekiller ýygnaýynda iri ýer eýeleriň hem-de iri täze baýlaryň agalygyny doly üpjün edýärdi.

Rewolýusiýadan soň daýhanlaryň ownuk zähmet borçlaryny ýatyrmak barada kanun çykaryldy. Olardan has möhümi ýyllyk töleglerden köp esse artyk pul töläp, zähmet borçlaryndan dynmakdy, daýhanlaryň aglabasynyň bolsa zähmet borçlaryndan pul töläp azat bolmak üçin serişdeleri ýokdy.

2. Awstriýadaky rewolýusiýa

Imperiýanyň ykdysady-syýasy ýagdaýy. Awstriýa patyşalygy ýa-da Gabsburglaryň imperiýasy köp milletli, „gurnama” döwletdi. Onuň 37 milliondan

gowrak adamly ilatynyň ýarysyndan köprägi slawýanlardy (çehler, slowaklar, polýaklar, horwatlar, serbler, ukrainler). Awstriýalylar 7 milliondy, wengerler (madýarlar) 5 milliona golaýdy.

Bütün imperiýada birentek köne düzgünleri saklanyp galýardy, emma Awstriýa bilen Çehiýada eýýäm iri maýa goýum önümçilik senagat gatnaşyklary ösüpdir, işçiler we senetçiler köpdi. Senagat barasynda Çehiýa imperiýanyň iň öňde barýan bölegidi. Emma Çehiýanyň orta hemde ownuk maýadar gatlagy awstriýa iri maýadarlaryna garaşlydy.

Gabsburglar nesilşalygy tarapyndan baştutanlyk edilýän awstriýa begzadalary döwletde agalyk ediji güýçdi, olar ähli ýokary harby gullukçylar wezipeleri eýeleýärdiler. Çäklendirilmedik häkimiýetiň bolmagyny, gullukçylaryň we hukuk goraýjy edaralaryň eden-etdiligi ägirt uly mülkleriň eýesi bolan katolik buthanasynyň syýasaty hemme ýerde milli sütem bilen birleşýärdi.

Çehiýada begzadalar we iri baý gatlaklar awstriýalylardan ýa-da nemesleşen adamlardan ybaratdy. Wengerler awstriýa häkimiýetine garaşlydylar – Awstriýanyň patyşasy şol bir wagtyň özünde wengriýanyň hem patyşasydy, emma wenger begzadalarynyň içerki syýasat baradaky meseleleri çözüň hut özleriniň mejlisi bardy. Wengriýada iri maýa goýumyň önümçiligi Awstriýa bilen Çehiýadaka garanda gowşak ösüpdi. Awstriýa gullukçylary italýan welaýatlarynyň ilatyny bakna syýasat esasynda gysýardylar. Awstriýa imperiýasynyň tapawutlandyryjy sypaty iri ýer eýeçilik hojalyklar we iri maýa goýum gatnaşyklarynyň milli sütem bilen utgaşmagydy. Döwletiň baştutany patyşa Ferdinant özüniň zehini bilen tapawutlanmandyr. Köne düzgünleriň we milli sütemiň saklanyp galmagynyň tarapdary, Wena hökümetine 30 ýyldan-da köp wagtlaп Metternih baştutanlyk etdi.

Daýhanlar patyşalygyň ilatynyň esasy köpçüligini düzýärdi. Olar şahsy taýdan azat hasaplanýardylar, emma ähli ýerlerde ýer eýelerine garaşlydylar, olaryň haýryna zähmet borçlaryny ýerine ýetirýärdiler, salgyt töleýärdiler.

Pragadaky, Wenadaky gozgalaňlar. Iri ýer eýeçilik düzgünleri, çäklendirilmedik häkimiýet we salgytlaryň köplügi Awstriýadaky ýaşan milletleriň düzüminiň halk köpçüliginiň gapma-garşylygy iterýärdi. Awstriýa patyşalygynda 1848-1849-njy ýyllaryň rewolýusiýasynyň esasy sebäpleri şundan ybaratdy. Bu rewolýusiýanyň iň möhüm meseleleri iri ýer eýeçilik we milli özbaşdaklygy bakna halklaryň özygtyýarlygyny göreşip gazanmakdan ybaratdy. Emma edil german döwletlerinde bolşy ýaly, önümçiligiň eýeleri işçiler bilen daýhanlardan gorkýardy we patyşa hem-de ýer eýeleri ylalaşyp bile syýsaty alyp barýardylar.

Awstriýa baknasyna garamazdan wenger we slawýan halklary özleriniň baý medniýetini goraýardylar hem-de ösdürýärdiler. Olaryň arasynda öz-özünü dolandyrmak, milli dillerdäki edebiýaty we mekdebi ösdürmek ugrundaky hereket giňelýärdi.

Çehiýada milli medeniýeti ösdürmek ugrundaky hereket örän güýçlendi. Ýazyjylar we alymlar çeh halkynyň taryhy barada, onuň diliniň hem-de edebiýatynyň ösüşi barada meşhur eserler döredýärdiler, milli mekdep ugrunda göreşýärdiler. Çeh azat ediji demokratlary milli medeniýeti ösdürmäge çalyşmak bilen çäklenmän, eýsem jemgyýetçilik we milli taýdan azat bolmak ugrunda hem

jan edýärdiler. Emma aram çeh işgärleri Gabsburgalar bilen ylalaşmak ugry bilen gidýärdiler.

Serbleriň we horwatlaryň arasynda hem milli taýdan ýokary göteriliş başlandy. Awstriýa patyşalygynyň slawýan halklarynyň arasynda özara ýakynlaşmak meýli güýçlendi.

1847-nji ýylyň ykdysady pese gaçyş we iki ýyllap hasylsyzlykdan soň azyk önümleriniň gymmatlamagy sebäpli Awstriýa patyşalygynda rewolýusion ýagdaý emele geldi. Aýratyn-da jemgyýetiň pes gatlaklaryň ýagdaýy ýaramazlaşdy.

Mart aýynyň 13-inde Wenada rewolýusiýa turdy. Köçelerde barrikadalar gurulýardy. Gozalaň turzan işçiler, senetçiler, talyplar konstitusiýanyň kabul edilmegini we hökümetiň çalşyrylmagyny talap edýärdiler. Goşunlar bilen çaknyşyklar başlandy. Halk hatda patyşanyň berk goralýan köşgüne hem aralaşdy. Hökümet gorkusyna eglişik etmäge razylaşdy.

Metternih iş başyndan aýryldy hem-de ölüm howpundan ätiýaç edip, aýal eşiğine girip gaçyp gitdi. Käbir hökümetiň agzalary çalşyryldy. Talyplar özleriniň ýaragly toparyny döretmeklige, baý gatlaklar bolsa – milli goşun guramaklyga ygtyýar aldylar. Maý aýynda patyşa konstitusiýanyň saýlawçylar üçin ýokary emläk salgydynyň belenilmegi bilen boljakdygyny halka yglan etdi. Milli goşuny we talyplardan düzlen garşylyk toparlary dargatmak baradaky synanyşyga ýaragly garşylyk görkezildi. Patyşa we hökümet paýtagtdan gizlin çykyp, Tirola gaçyp gitdi.

Wenadaky oktýabr aýyndaky çykyşlar Awstriýa patyşalygynda 1848-1849-njy ýyllardaky rewolýusiýanyň in ýokary göterilişi boldy. Gozalaňçylar „çalt hereket ediji gosunyň” toparlaryny döretdiler we dört hepdäniň içinde, oktýabr aýynyň 6-syndan noýabr aýynyň 1-ine çenli şaheri öz ellerinde sakladylar. Wenany ummasyz köp goşunlar gabap, paýtagty wagşyçylykly top okuna tutup başladylar. Gogalaňçylar gazaply garşylyk görkezdi we 5 müň adamsyny ýitirdi. Gozalaň uly kynçylyk bilen basylyp ýatyryldy. Oňa gatnaşyjylardan köp adam söweşlerden soň atylyp öldürildi.

Awstriýa patyşalygynyň slawýan halklary hem köpçülikleýin göreşe aýaga galdylar. Çehiýa daýhanlaryň we işçileriň närazylyk hereketleri bilen gurşalypdy. Hökümet Praga uly goşun çekdi. Talyplar we işçiler goşunyň çykarylmagyny hem-de özlerine ýarag berilmegini talap etdiler.

Iýun aýynyň 12-sine işçileriň we talyplaryň ýaragsyz çykyşlary goşunlar tarapyndan oka tutuldy. Muňa jogap edip halk gozalaňa aýaga galdy, ol gozalaň bir hepdä golaý çekdi. Gözalaňçylaryň birentegi ählimumy saýlaw hukugynyň berilmegini we öz-özüňi dolandyryşy talap edýärdi. Goňşy obalaryň daýhanlary ellerine çalgydyr tokmak alyp, howlukmaçlyk bilen gozalaňçylara kömege geldiler. Goşunlar belent ýere çekilip, şaheri top okuna tutup başladylar. Pyýada goşun böwsüp girdi we Oguz aýynyň 17-sinde gozalaňy basyp ýatyrды.

Wengriýanyň garaşsyzlyk ugrundaky urşy. 1848-nji ýylyň mart aýynyň 15-inde Wengriýada rewolýusiýa turdy. Ony demokratik meýilli ýerli begzadalar, wenger paýtagty Peştiň senetçileri, talyplary we demokratik intelligensiýasy turuzdy. Olar köpçülikleýim çykyşlar gurap, Wengriýa üçin ýerli wekilçilili edarasynyň önünde jogapkär hökümetiň döredilmegini we salgytlaryň ýatyrylmagyny talap etdiler.

Patyşa Wengriýada aýratyn hökümetiň döredilmeginerazylyk bermäge mejbur boldy. Ol hökümetiň baştutanlygyna begzada beglerinden bolan wenger milli azat edijilik pikirli wekilleri geçdi.

Wena gozgalaňy derbi-dagyn edilenden soň patyşa öz goşunlaryny Wengriýa sürdi we onuň öz-özünü dolandyryşynyň ýatyrylýandygyny yglan etdi. Şonda wenger parlamenti 1849-njy ýylda Wengriýany garaşsyz döwlet diýip yglan etdi we azat hökümeti dörettdi. Orta gürpdäki mülkdar begzadalaryň wekili, hökümdar prezident diýlip yglan edilen Laýoş Koşut (1802-1894) şol hökümetiň görnükli işgäri boldy.

Wengerleriň awstriýa goşunlaryny kowup çykaran güýçli goşuny bardy. Emma ýagdaý gowşakdy. Koşutyň hökümeti daýhanlaryň we demokratlaryň ähli ýer borçlaryny pul tölemezden ýatyrnak hem-de ownuk daýhanlara paý ýerlerini bermek baradaky talaplaryna eglşik etmedi.

Koşutyň hökümetiniň serblere, horwatlara we wenger iri ýer eýeleri tarapyndan ezilen beýleki halklara deňhukuklylyk berilmegini islemezligi-de Wengriýanyň ýagdaýyny gowşadýardy. Milletleriň deňhukuklylygy baradaky kanun juda giç – çykyşlar derbi-dagyn edilmeziniň iki hepde önünçäsi kabul edildi. Şonda awstriýa patyşasy Frans-Iosif I (1830-1916) Russiýanyň patyşasy Nikolaý I kömek sorap ýüz tutdy. Nikolaý I-nji taýýar duran ýüz mün adamly goşunyny wenger çykyşlaryna garşy sürdi.

Wenger goşuny birnäçe söweşlerde ýeňlişe duçar boldy we soňra patyşa goşunlaryna boýun egdi. Munuň şeýle bolmagyna baş serkerdäniň we ýokary serkerdelern göreşmegi bes eden bir böleginiň dönüklik etmegi ýardam etdi. Wengriýanyň garaşsyzlyk ugrundaky milli azat edijilik urşy ýeňlişe duçar boldy.

Emma şeýle-de bolsa Awstriýa patyşalygyndaky 1848-1849-njy ýyllaryň rewolýusiýasynyň möhüm netijeleri boldy, hökümeti käbir özgerişlikler geçirmäge mejbur etdi. Patyşa Awstriýanyň konstitusiýany girizdi. Iri ýer zähmet borçlaryndan pul töläp azat bolmak barada kanun çykaryldy, iri ýer eýeleriň hukuklary ýatyryldy. Çykyşlar daýhanlaryň ýer eýeleriniň garaşlylygynyň kem-kemden ýok bolmagyna ýardam etdi. Awstriýa patyşalygynda milli azat edijilik göreşiniň ösmegini tizleşdirdi.

Germaniýa 1918-1939-njy ýyllarda.

1918-nji ýylyň ahyrynda Germaniýanyň önünde taryhyň meselesi hökmünde sosialistik ynkylyba boldy. Şol meseläni geçirmek üçin şu predposylkolar bar: 1) Jemgyýet hem hojalyk, senagat şertleriniň ösen derejesiniň bolanlygy. 2) Häkimlik edýän klasyň lagerlerinde çuňňur krizis, esasanam prus militarizmiň çynlakaý krizisi. 3) “Ýokarkylaryň” wagtlaýyn oňuşmasyzlygy, köplenç diňleýän kiçi buržuaziýanyň. 4) Aşakdakylaryň aktiwligi hem göreşe taýýarlyklary. 5) Inteligensiýanyň hem-de gulluk edýänler bilen goldanýan proleteraiotyň sosializme ymtylmagy. 6) Proletariatda ýaragyň bolmagy hem olar bilen ulanyp bilmedi. 7) Rewolýusion Germaniýanyň sowet Russiýasybilen birleşip bilmegi başarmagy. 8) W.O.S.R.-niň Germaniýanyň beçilerinde rewolýusion energiýanyň ösmegine getiren uly täsiri. 9) Germaniýanyň

kommunistleriniň öz işlerinde Ruslaryň uç ynkylybyny (XX asyr) goldanyp başarylmagy, Orsýediň bir ýyllyk başaraňlygyna sowet häkimiýetiň täsiri netijesinde, deňizimiň teoriýasyna hem buýruklaryna çurt kesik goldamak.

1918-nji ýylyň noýabr aýynda Germaniýada ösen ynkylyp dünýä hem Germaniýa imperalizmne kökli garşylyk netijeliligine, hem-de imperalistik urşunyň spesitiki ýagdaýlaryň netijesinde we ondan başga Germaniýanyň ýetipgelyň uruşda ýeňlişe sezewar bolmagy, milli heläkçilige getirip bilerdi.

Dünýä urşy başlamanka Germaniýada sosialistik ynkylyby bolmagy üçin esasy obýektiv betereň ekonomik predposylkalaryň bişişmeginiň şertlerinde sosialistik ynkylybyň bolmagynda esasy rol Germaniýanyň şertlerinde subýektiv faktor bolup durýar, ony ösen hem guramaçylykly işçi klasy.

1918-nji ýylyň noýabr aýynda Germaniýanyň ynkylyby hakynda. Germaniýada noýabr aýynda bolan ynkylyp daýhan urşundan soň beýik köpçülik rewolýusion hereketi boldy. Noýabr aýynda ynkylybyna gutarylmadyk buržuaz ynkylyp hökmünde baha berilýär.

noýabr aýynda ynkylyby belli bir derejede proletariotyň serişdeleri we usullary bilen geçirildi. Ol hem imperalizmiň döwründe ýokary derejede ösen industrial döwletde birinji ynkylyby boldy. Emma ynkylybyň birinji günündne Germaniýanyň işçi klasyna uly başarnygy eýeleýän buržuaziýa garşy bolup çykdy. SDP-nyň we GGSDP-nyň wekilleriniň ylalaşygy netijesinde buržuaz hökümeti döredildi. Erbet şeydemonyň hökümetiniň meýilnamasy soňky wagtlarda buržuaz kapitalistik gurluşynyň, durmuş özgertmeleriniň araçäklerinde çykmaýardy.

Durmuş demokratlar militarizm hem monopoliýalar bilen soýuzy dörettiler. Olar söwetlerde baştutanlygy eline aldylar. İşçi klas bölekleyin senagata gözegçilik edýärdi, emma rewolýusion starastalary özüniň belli täsirini ulanyp senagatda öz işlerini edýärdiler.

Ekonomiki häkimlik bolsa öňküsi ýaly buržuaziýanyň elindedi. Koýzerin reaksionapporaty şol durmuşa saklanýardy.

1919-njy ýylyň iýul aýynda Weýmardaky ýygnaýy Germaniýanyň konstitusiýasyny işledi: Konstitusiýa formal taýdan çözüň, soýuzyň ýygnaýlarynyň metbugat neşirleriniň azatlygyny açyk we giň we gizlin saýlaw hukugyny kanunyň önünde hemmesiniň deňligini we buržuaz demokratik konstitusiýa häsiýetli bolan beýleki ýagdaýlary yglan edýär, ýöne olaryň berjaý ediljekdigine ynamýokdy.

Respublikan başyndan konstitusiýa boýunça prezident durýardy. Ol ählumumy saýlaw esasynda 7 ýyl saýlanýardy (Prezident uly hukuklara eýe bolýardy). Germaniýanyň konsleri Prezident Germaniýanyň konslerini we reýhstagyň önünde jogapkär ministrleri bellemeklik döwletiň ähli ýaragly güýçleriniň baş ýolbaşçysy bolmak ýaly uly hukuklara eýe bolýardy.

153-nji maddada şahsy eýeçilige eldegirmesizlik kämillendirilýär. Weýmar konstitusiýasynyň esasynda Germaniýany aýtonom döwletlere bölmeklik saklanyldy.

Indi Ebert şeydeman Goaziniň durmuş demokratik häkimiýetiniň daşarky syýasatyna seredeliň. Germaniýanyň durmuş – demokratik häkimiýeti başdan

başlap öz daşky syýasatyny Günbatar imperial döwletler, 1-nji ýerde ABŞ bilen ýakynlaşmak we Russiýa bilen duşmançylykly gatnaşyklar gurdy.

Bu häkimiýet Pribaltikada, Ukrainada, Belorusiýada, Krymda we ş.m. uly harby kontinentlerini goýýardy. Bu halklaryň göreşleri nemesleri yza çekilmäge getirdi.

1919-njy ýylyň iýun aýynyň 21-de formilirlenen Banetiň durmuş demokratik häkimi wersal şertnamasyna gol çekdi, ol iýul aýynyň 9-da halk ýygnaýynda tassyklanyldy. Germaniýada wersalyň garşysyna çykan ýekeje syýasy partiýa ol hem kommunistik partiýasydyr. Kommunistler bu şertnamanyň imperial häsiýetini paş edip, onuň ABŞ, Angliýanyň we Fransiýanyň imperialistleri bilen german imperialistleriniň arasyndaky dildüwşik bolup nemes işçileriniň we parahatçylygyň garşysyna gönükdirilendigini görkezendir.

Gurultaý göreşe iterýän meseleler barada geljekde ynklabyň ösmegi bilen ýeňişe ýetmek maksady bilen işçi synpynyň we daýhanlaryň preletariat diktaturasyny dikeltmek, kärdeşler arkalaşygynda işlemegi boýun gaçyrmaly diýen nädogry meseläni öňe sürdi.

1918-nji ýylda işçi spartakçylar buržuaz gazetleriniň ``Berliner Zokal – Anseýger`` redaksiýasyny we metbugat neşiriýatyny ele aldylar we şol günü hem gazetiň işçileriniň eline geçýänligini jar etdiler. Gazeti spartakçylaryň merkezi organyna ``Diňe roto fono`` (``Gyzyl baýdak``) ady bilen berildi. Noýabr aýynyň 11-ne Berlinde, Spartak toparynyň ýolbaşçylynda konferensiýasy boldy. Onda Spartak toparyny öňe sürmek barada ``Spartak bileleşiginiň`` çäginde çykmady. Monarhiýa reaksiýa döwlet apparaty el degirmän galdy. Häkimiýet ýer özgerdiji hakdaky meseläni öňde goýmady.

Uruş döwrüniň ýyllarynda girizilen oba hojalygy mejbury tertibe salmaklyk ýatyrylmady. Oba hjalygynda öňki ýaly hakyna tutma işçiler hukuksyzdyr. Olar rehimsiz ekplatirlenýärdiler, ujypsyz zähmet hakyny alýardylar. İşçiniň maşgala çleni we ekisplatirlemegi öňkisi ýaly saklanyp galdy. Beden jezasy gadagn eilmändi zähmetde günäkärleriniň hukugynyň, ýygnaýda erkin gatnaşmagyň, senzuranyň ýatyrylmagy işçi synpynyň tertibinde ýüze çykdy. Ynkylabyň zor salmagy netijesinde häkimýet ähli umumy saýlaw hukuklaryny, aýallar ses bermek hukugyny girizmäge mejbur boldy.

Ynkylabyň ösüşinde geljekki göreş üçin eýýäm 1918-nji ýylyň noýabr aýynyň 10-da Ebert Ginisburg bilen saýuz baglanyşýar. Şeýlelikde Ebert derman harby buýruk berijiniň genştabyň elinde galmaýandygyny aýtdy. Ol “gullugyň ýokary buýrugyň üsti bilen häkimýeti dikletmegi isleýärdi”. Bu gepleşik gizlin geçirildi. Aç-açan gepleşiklerde 1918-nji ýylyň noýabr aýynyň 12-de SHU halka ýüt tutmagy nadaraçylykly duýdurdy, ýagny olar Germaniýa durmuş hukuk berilen we ol durmuş maksatnama esasynda amala aşyrylýar: häkimýet ähli eýeçilige kast edýänleri ýygnaýar. Uçreditel ýygnaýyň Germaniýanyň döwlet gurluşynda sereden meselelerinde işçi we soldat söwetleri, gullugyň boldy.

Germaniýanyň komunistik partiýasy döränden soňra ýurtda antik göreş has hem tutaşýardy. Nemis işçileriniň eýýäm bu döwürde Ebert Şeýdemon Goazeniň döwletinden göwni geçipdi. Sosial demokratiýanyň hukuklary we kopitalyň arasynda Ýanwar aýynda proletaryň söweşi başlandy. Bu söweşiň başynda GHP-sy durdy. Bu wakadan soň dekabryň 24-de Berlinde meýletinler

gaýtadan ynkylyba garşy çykýanlara hukuk berdi. 1919-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 14-nde häkimýetde Eýhgorynyň özbaşdak sadaja çepçi işçileri Eristolyň sagçy sosial demokratlary bilen çalşyryldy, Berliniň polisiýasyny özüne boýun egdirdi we ony başlyk wezipesinden boşadyldy. Şol giňe mejlisiň birleşmesinde Berliniň guramasynyň merkezi praneleriýesi wekilleriniň çykyşy bilen GAP (KNW knepit we W.Pin) Eýhgorny aýyrmaly dälidigi barada karar kabul etdi. Ýanwar aýynyň 5-de Berliniň işçilerini zerur ýagdaýda häkimýeti ýykmaq ugrunda göreş etmek üçin Demonetoasiýa çagyrmaly.

Rewlusion komitet Berliniň işçilerini ýüzlenme bilen olaryň çagyrylyşynda göreşe ak gwardiýaçylaryň atyryadyny iberendigi, proletoriatyň ýaragsyzlandyrylmany üçin Eýhgorynyň wezipesini dikeltmeli diýýär. Bu gelejekde Noýabr ynkylybynda göreşden gormanmak üçin zerurdy.

Ýöne ýeňiliş hem bolýar ýagny deň güýçli ýeňişlere garaňda şeýle hem nesilden geçip gelýän ýeňişler bolýar. Şu günki ýeňişler, olar erbet ekiji bolarlar, çünki ýeňiş olaryň ylmy bolar ýardy.

Dekabr aýynyň 24-de Bremen soweti demokratik görnüşini öňe sürýärdi. Bremendäki komunistik gurama ökde guramaçy we taýpa-serdary Jogaýin Knif ýolbaşçylyk edýärdi. Häkimýetiň 75-polkynyň kömegi bilen soweti dargatmak synanşygy başa barmady. Polkda işçiler ýaragsyzlandyryldy. 1919-njy ýylyň ýanwar aýynyň 10-na Bremende sowet respublikasy yglan edildi.

Bremen sowetinde komunistler özbaşdak çepçiler bilen hereket etdiler. İşçiler synpynyň çykyşy ýatyrylan soň Berlinde Gerstenbergiň meýletinler korpusy 1919-njy ýylyň ýanwar aýynyň ahyrlarynda Bremine süýşdi. Bremeniň işçileri Gamburgyň işçilerini kömege çagyrdy. Gamburg sowetindäki sagçy sosial demokratlar kömekçi guramalarda dürli ýol bilen bozgakçylyk edýärdiler. Şonda Gamburg guramasynnda çepçileriň baştutanynnda durýan Telman ýaraglanan oturýada we işçilere kömege piýada gitdi, emma giçdi.

Bremeniň köçelerinde birnäçe gün bári söweş gidýärdi. Eýýäm baýdak aýynyň başynda Bremenliler derbi dagynedildi. Bahoariýanyň işçi synpy 1918-nji ýylyň noýabr aýynda monarhik gurluşy ýatyrylyp, respublika döretmäge we sosialistik täze görnüşe salmaga çalyşdy. İşçiler Bawa hökümetinden, ýagny çepçi özbaşdaklarynyň başynda durýan Kurt Eýsger işçileriň syýasatyny girizmegi talap edýärdi. Emma Eýsgeriň häkimýetiniň käbir demokratik görnüşleri başa barmady.

Haçanda Bremendäki söweş, Rurdaky we Bremendäki çykyşlar we beýleki ýerleriň ýeňişe sezewar bolmagy syýasatynadan nägile Eýsgeriň häkimýeti Bawar buržuaziasynnda işçi synpyň döremegine getirdi.

1919-nji ýylyň fewral aýynyň 21-ne Eýsger monarhist grafy Arho tarapyndan atylýar. Sagçy sosial demokratlar Gofmanyň ýolbaşçylygynda täze hökümet döredýär, onda kontrrewolusion syýasat girizilýär. Emma häkimýet rewolýusion işçiler bilen göreşe güýç toplan bilmediler.

Sowet häkimýetiniň yglan edimek talaby işçileri ýalňyşlyga sezewar edýärdi. Emma Goutmanyň häkimýetinden bolan sosial demokrat lideri sowet häkimýetini döretmek barada razylygy jar etdi. Müýnhem guramasynyň ýolbaşçylygynda GKP Zewiniň baştutanlygynda şeýle emele ösdüriş bilip sagçy sosial demokratik kommunistleriniň mohanisiýasynyň üsti açylmagyna getirýärdi.

Tertip-düzgün sosial demokratlarynyň tahdan düşmegi Germaniýanyň galan ýerlerinde rewolýusiýanyň gowşamagy, kompartiýanyň gowşamagy, sowet häkimiýetini dikelmegine ýol bermeýärdi diýip, häkimiýetde çykyş etmäge boýun gaçyryýardylar. Emma garaşsyzla prowokasiýada gowşapdyr. 1919-njy ýylyň aprel aýynyň 7-de olaryň ýolbaşçysy Bawariýa sowet respublikasyny jar etdi we Talýaranyň ýolbaşçylygyndaky häkimiýeti dikeldi. Gofmanyň häkimiýetdäki çlenler Mýunhenden Demirgazyk Bawariýa süýsmäge mejbur boldy. Ol ýerde olar Mýunhen we beýleki şäherler kommunistleriň ýolbaşçylyk etmeginde hakyky sowet häkimiýetini dikeltmegi talap edýän işçiler bilen kontrrewolýusion güýçlerini toplaýardy. Tolleriniň häkimiýeti kontrrewolýusionerleriň göreşi üçin hiç-hili çägi bellemändi.

Bawariýada hiç-hili özgeriş ýokdy. Aprel aýynyň 13-de Mýunhende reoksonistler pitne gurady. Aşaky sowet häkimiýetiniň çlenlerini tussag etmek bilen reoksion işlerini kompartiýa garşy goýmak baş urgusy bolup durýardy. Komunistler reoksion güýje gaýtawula Mýunhem işçilerini çagyryýardylar. Ýaragsyzlandyrylanan işçiler otrýady pineçiler derbi-dagyn etdi. Aprel aýynda gije Mýunheniň fabrik-zawodlarynda, häkimiýetde Tulleriň ýalňyşlygyny jar etdiler we häkimiýetiniň işi Bawar häkimiýetini dikeldilmeginde hereket edýän komutete geçirildi. Komutete komunist Ýewgeneý Zewin baştutanlyk edýärdi. Komunistler häkimiýeti ele almak üçin düzgün kemala gelmändigine düşünsede, olar göreşe ymtylýan işçi klasyna baş bolmaga mejbur boldular. Täze häkimiýetde preleterýadyň diktaturanyň maksatlarynyň amala aşyrylmaga başlandy.

Bu kärhanalarda iş kontrolylygyna eltdi, banklar, milleşdirildi, azyk zapaslary kanfiskasiýaedildi we işçileriň arasynda paýlanyldy. Kontrrewolýusion göreşde komisiýa döredildi.

1918-nji ýylda Germaniýada proletar ynkylabynyň ýeňiş üçin obýektiw şertleri bardy. germaniýa proletoriotda köp sanly senagatyň ýokary konsentrasýaly senagatyň güýçleri ösýän döwletidi. Jahan urşunyň oň ýanynda ösüp barýan nemesi imperializmiň krizisi uruş döwründe haçan ýitileşen nemes işçileriniň synpyny sosialistik ynkylabyna berk getirdi.

Köpçülik urşa dalaşdy, emma ýokarky synpyň güýji ynkylaby basmaga ýetmedi. Ynkylap üçin şol wagt halkara ýagdaýy hasam gowudy. Gündogarda uly döwletleriň biri bolup proletariatyň diktaturasyny ýeňen sowet Russiýasy bardy. Ýewropa döwletleriň köpüsinde rewolýusion hereketi açylypdyr. Polşada dörän sowetler, Wengriýada proletariat ynkylaby ösýärdi.

1918-nji ýylda Germaniýa ynkylaby aşakdaky zatlary ýüze çykarýar: nemes işçi synpynyň subýektiw ejizligini, agzybirligiň ýoklugyny işçileriň öz mesele çözüşlerinde birleşigiň ýoklugyny, Nemes işçileri parahatlyk ugrunda göreş edýär. Monarhiýaň topdan düşmegi rus ynkylabynyň täsiri netijesinde işçileriň hem esgerleriň sowetini döredipdir. Emma diňe köpçülik däl, şol sowetleriň çlenleri hem parlament illýuziýalaryň tussagyndadylar.

Aýgytly günlerde, rewolýusion krizisde spartaklylar ynkylaba baştutanlyk etmäge ýagdaýy ýokdy, sebäbi olaryň özleriniň guramaçylykly taýýarlygy ýokdy, ýöne 1918-nji ýylda dörän kompartiýa soň köp wagtlaý guramaçylyksyz hem taslamasyna garyp bolupdyr, ondan gelen işçileriň köçüligini döretmekde

çynlakaý üýtgemesine getirip bilmändir, olar durmuş demokratlaryň täsirinde galypdyr. Şolaryň hemmesi buržuaziýa hemme güýje topar ýaly wagt berdi.

Olar hem ynkylybyň garşysyna çykyp başladylar. Sosial demokratlaryň sogçy liderleriniň kömegi bilen nemesleriň buržuaziýasy nemesleriň ýeňişini araçäkledi.

Ynkylap buržuaz demokratik häsiýetde bolan dürli uly gozgalaňlaryna ýetdi. Ol ýarym absolýut monarhiýany aýyrýdy hemde buržuaz demokratik respublikasyny goldady işçi synpynyň köne talaby bolan günlük iş günini berkitdi.

Işçi synpyny dürli hukuklara hem demokratik azatlyklara eýe boldy. Germaniýanyň beýikköpçülik rewolýusion hereketi daýhançylyk urşunyň döwründen bäri diňe aşakdaky zatlar getirdi: proletoarial ynkylybyň ýeňiji bolmady, emma buržuaz demokratik ynkylyby belli derejede proletariatyň serişdelerini hem usulyny ulanyp ýeňiş gazandy.

I

German imperialistleri birinji jahan urşuny tutaşdyrmak bilen dünýäde öz agalyklaryny dikeltmegi arzuw edipdirler. German goşunlarynyň güýçlidigine garamazdan yzly-yzyna ýeňlişe sezewar bolýardylar. Esasanam sany 2 mln, bular bilen bir hatarda ýesirleri we ýaralylary goşanynda Germaniýa 7,2 mln adam ýetirdi. Uruş üçin 150 mlrd. marka golaý pul harçlady. Döwlet bergisi 5 mlrd. markadan, uruş döwrüne çenli 160 mlrd. marka ýetdi. Uruş senagata hem-de oba hojalygyna zyýan ýetirdi.

1918-nji ýyl bilen 1913-nji ýylyň senagat önümçiliginiň indeksini deňeşdirenimizde diňe 57% deň bolup durýar. Oba hojalyga hem uly zyýan ýetýär. Işçi güýji azalýar.

Iýmit önümçiligi hem peselýär. Ykdysadyýetiň miletarizirlenmegi önümiň bahasynyň beýgelmegi ownuk daýhançylyk hojalyklarynyň ýagdaýyna ýaramaz täsir edipdirler. Urşuň dowamynda ekin meýdanynyň azalmagyna hemde hasylyň peselmegine getirýär. 1918-nji ýyldaky hasyllyk bilen uruşdan öňki döwürüň hasyllygyny deňeşdirende 1918-nji ýylda bugdaýyň diňe 55%, arpanyň 63%, kartoşkaň 55% hasyllygy ýygnaýar. Maldarçylygy hem baş sany azalýar. Umuman Germaniýa ykdysady krizisiň öňsisyrasyndady Uruş ýyllarynda hem işçileriň ýagdaýy örän agyrdy. Köpsanly edara kärhanalarynda 17 sagatlyk iş günü yglan edilipdi. İşçilere aýlyk haklary hem uruşdan öňki döwür bilen deňeşdirende örän az bolupdyr. Ýurtda azyk önümçiligi ýetmezçilik edýärdi. Açlyk aralaşýardy. Gernderburdyň maksatnamasy hakykatda harby ykdysadyýetine belli bir üýtgeşiklik girizmändir. Emma ol işçileri iň esasy gerek derslerden esasan hem ýangyç önümçiliginden möhüm edipdir.

Senagatda olar harby önümleri öndürmeýän kärhanalara azar beripdir, ýerli ilatdan hem metal önümlerini gara peçlerini gap-gaçlaryny we ş.m. ellerinden alypdyr. Emma bu hili çäreler belli bir maksada ýetmändir. Kartoçnyýe ulgama girizilýär. Her adama 200 g çörek beripdir. 1917-nji ýylda bu norma 170 g düşüpdir. Uruş ýyllary predtaryat ýa-da işçi güýji diňe köpsanly adam pidalaryny ýitirmän, eýsem olar birnäçe 10 ýyllyklaryň dowamyndaky aýgytly göreşlerde gazanan hukuklaryny hem ýitirýärler. Has hem aýallary yetginjekleriň çagalaryň eksplatirlenmegi güýçlenýär. Zähmetkeşleriň eksplatirlenmegi we harby poliseý

gazabynyň güýçlenmegi ýurtda proleterýatyň indiki ynkylabynyň aktiwleşmeginiň ösüşine ýardam berdi. Şol döwürde haçanda işçi ilat açlyk çekende iri magnatlar uruşdan uly girdeýji alypdyrlar. Şeýlelikde Krypp 1913-1914-nji ýyllarda aralşa girdeýji hökmünde 75 mln marka aldy. 1916-1917-nji ýyllarda bolsa ol 175 mln girdeýji alýar. Ol hem oksioner kapitalyň 95 % düşüpdür. Uruşa garşy we onuň günäkärlerine şeýle hem urşy tutaşdyryjy ýunker-buržuaz blogynyň agalygyna garşy umumy halk nägileligi güýçlenýär. WOSR Germaniýa uly täsirini ýetirdi. Nemes işçileri Leniniň parahatçylyk hakyndaky dekretini uly umyt we şatlyk bilen ykrar etdiler. Sportakçylar WOSR ideýalaryny propagandirläpdirler.

1918-nji ýylyň ahyrynda Germaniýany 1,5 mln-dan gowrak gatnaşan umumy syýasy gozgalaňy haýran galdyryr. Pitnaniň esasy sebäbi hem B.Litowskide S.Rossiýasy bilen bozmagy bolupdyr. Bu kitm germaniýanyň ähli territoriýasyny eýeledi. Zawod-fabriklerdegeçirilýän ýygnaqlarda işçi sowetine 414 adamdan ybarat bolan wekilleri saýlapdyr. İşçi soweti biragyndan we kontripusiýasyz haryt bazaryny gowşamagyny demokratik azatlyklaryny girizilmäge syýasy işjeňlik üçin tussag ýada sud edilen raýatlaň boşadylmagyny talap edipdirler.

Hökümet sowet demokratiýasynyň liderleriniň kömegi bilen gozgalaňy ýatyrdylar.

1918-nji ýylyň tomus aýynda nemes proleteriyaty ýene-de aýaga galdy. Syýasy pitneleriň hem-de demokratiýalarynyň бүтін tolgunşygy бүтін germaniýa ýaýrady. 1918-nji ýylda bu gozgalaňlara 2,5 mln işçi gatnaşypdyr. Tyldaky rewolýusion güýçler kem-kemden nemes goşunynyň harby ukybyna päsgel berip fronta girýärler. Bawar harby bölümlerinde separatiw hereketler güýçlenip başlaýar. Gündogar frontda rus hem-de German soldatlarynyň bratanizleşmegi güýçlenýär. 1917-nji ýylyň maý aýynyň 1-de frontyň käbir meýdanlarynda nemes batalýonlarynda gyzyl baýdaklar galdyryldy. Anti harby listowkalary ýaýradylýar. Şeýle şertlerde Kaýzer Germaniýasy indiden beýläk köne buržuaz monarhik partiýalaryna daýanyp bilmeýärdi. Zähmetkeşlik halky aldamaklyk maksady bilen şazada Maks Badenskiniň Garaşsyzlyk aýynyň başynda prileterýat hökümeti döredilýär. Onuň düzümine Germaniýanyň demokratik partiýasynyň wekilleri Şeydaman we Bawwar dagylar hem giripdir. Maks Badenskiý buržuaz partiýalaryň çepçi ganatyndan hökümetini formirleýär. Emma onuň düzümine tansorwatorlar hemde milli liberallar girmändirler.

Ol özüniň hökümetiniň ýeke-täk maksady Maýzeri hem Gogensolleriň dinastiýasynyň halas edilmeginden ybaratdygyny belläp geçipdir.

Germaniýa sosialistik ynkylabyň öňisyrasynda bolupdyr. 1918-nji ýylyň noýabr aýynda imperialistik ýurtlaryň arasynda sosialistik öwrülşikleriň dörän ýagny baş obýektiv predposylkalaryň ösen ýeri bolupdyr. Emma Germaniýada hiç-hili rewolýusion proletar partiýalary bolmandyr. İşçiler hereketinde uly täsirden sowet demoksatlarynyň sagçy topary peýdalanyndylar. İşçi gatlagynyň rewolýusion güýçleriniň aglaba bölegi German Demokratik partiýasynyň halk birleşigine giripdirler. Bu gurama K.Kantskiniň egindeşleri ýolbaşçylyk edipdir. Diňe “spartak” topary rewolýusion pozisiýalarynda durdy. Bular diňe öz döwründe işçi hereketine ýolbaşçylyk etmek üçin bu guramanyň düzümine giripdir. 1918-nji ýylyň oktýabr aýynyň 7-de “Spartak” toparynyň çlenleri bilen

bilelikde bremen radikallarynyň arasynda umumy German konferensiýasy bolup geçýär. Konferensiýa rewolýusion meseleleriniň üstünde durup geçilipdir. Ýurtda güýçleriniň gatnaşygynyň analizinden çykyp we umumy syýasy ýagdaýy göz önünde tutup konferensiýa işçi gatlagyň önünde durýan esasy meselesi hökmünde german imperializminiň ret edilmegi we urşuň çalt gutarylmaklygy ugrundaky göreşi göz önünde tutupdyrlar. Konferensiýa italiýanyň ýokary galmagynyň we olary rossiyadaky hemde frontdaky doganlaryndan tälim almaklyga çagyrypdyr? Bu çagyryşlar “ýaşasyn durmuş ynkylap”, “kapitalizme ölüm” ýaly şygarlary peýda bolupdyrlar. Konferensiýada merkezleşen German demokratik partiýasynyň halk birleşiginde mundan beýläk galmaklygyň mümkin dældigi hakynda gürrüň edilsede, GDPHB-den doly çykamaklyk karary kabul edilmeyär. Bu uly ýolbaşçylykdy sebäbi German proleterýaty ynkylabynyň başlangyç etabynyň şertlerinde rewolýusion partiýasyz bolup galdy.

II

Nemes hemde rus esgerleri frontda aýgytly söweşýärdiler. 1918-nji ýylyň noýabr aýynda ynkylap beýleki ýerlerdäki garanda bu ynkylap ýurduň merkezinde dälde germaniýanyň demirgazyk böleginde ýerleşen hilli şäherinde başlanýar. Nemes esgerleri: “Nikolaý II we Batmak Golwak kaput!” diýip gygyrypdyrlar Noýabryň başynda bu ýerde jemlenen flot inlislere açyk deňizde söweş yglan etmek hakynda buýruk alýarlar. Bu uruşda ýeňeris diýen maksat bilen german harbylary goşunyň göreş ruhyny galdyrmaklygy we köpçüligiň aktiw rewolýusion hereketine peselmeklige maksat edipdirler.

1918-nji ýylyň dekabryň 8-de Berlinde Spartakçylar we 1918-nji ýylyň ýanwar aýynda pitnesiniň dowamynda saýlanylýan atrýadlar ilçileriň umumy gozgalaň çagyrypdyrlar. Olar monarhiýany aýyplap sosialistik respublikany dikeltmeli diýen şygar astynda çykyş edipdirler bu çagyryş umumy hak goldawyny tapypdyr. Dekabr aýynyň 9-y güni ilden 1000 lerçe işçiler we esgerler şäheriň merkezine tarap hereket etdiler. Gozgalaňçylara goşun hem goşulypdyr. Berlin şäheri işçileriň we esgerleriň eline geçipdirler. Lýust gerdende işçiler we esgerleri uly köpçüliginiň öňisyrasynda Garaşsyzlyk aýynda 23-de tussaglykdan boşadylan K.Libhheht “sosilaistik respublikasy ykrar edýär”. Badenskiý hökümeti sagçy sosial demokratlaryň elinde bermek netijesinde liderleriniň goldamagy bilen monarhistleriň üstünden ýeňiş gazandy.

ABŞ-lary, Angliýa we Fransiýa sosialistik rewolýusiýanyň ýeňmegini elinden sypdyrjak dälde we Germaniýany Russiýa garşy urşa taýýarlanyp dyrjaşýar. Ýaraşyk boýunça Germaniýanyň goşunlary Günbatar boşadyp, özüniň harby eýeçiligini Germaniýa öz ýany bilen äkitmelidi. Gindenburgdan goşun sag kenara Pupre geçdi, ol ýerde esgerleriň esay bölegi gemobilizlendi. Birinji jahan urşundan soň oňa arkasynda urlan diýen rowaýat düzüldi. Arkasyndan urlan operasiýada Germaniýany söweşip ýeňmeli dälde. Ony öz rewolýusion uruşlar ýykmalady. Bu hakyky konsepsiýany ýalana çykarmak kyn däl. Hrby katastrofolar Germaniýada rewolýusiýa çenli döwürde hem döräpdir.

Bu parfiýa Günortada we Günortada Günbatarda has täsir ediji partiýa boldy. Elbertiň we Gaazyň goldamagynda buržuaz partiýalar täze atlary aldylar.

Rewolýusiýanyň hemme duşmanlary işçiler sykpyjynyň awangardlaryny we olaryň basybalyjylarynyň, urşuny ýok etmekdir.

1918-nji ýylyň noýabr aýynyň 15-de iri senagat kärhanalarynyň, olaryň arasynda belli monopolist Barzig, Stiknee, Iprinýeri bardy we olara profsoýuzlar ýolbaşçylyk edýärdiler. Olara Germaniýanyň ählumumy profsoýuzlar birleşigi diýip at berýärdiler. Profsoýuzlaryň General Komitetiniň Legiony bilen “işdeş hyzmatdaşlygy” atly şertnama baglaşyldy, öňki “rewolýusion gaýgy” dolulygyna gutardy hasap edipdi. Bu ylalaşygyň maksady işçi synpy jemgyýetden monopolistleriň kapitalyny halas etmekdi monopolistler profsoýuzlar işçiler synpy bilen rewolýusion pres blonda tanaýardy. Profsoýuzlaryň ýolbaşçylary synpynyň arkasynda senagat kärhana eýeleri bilen dildüwüşýärler. Şeýlelikde durmuş demokratlaryň goldamagy netijesinde dekabry aýynda başlap reaksiýa afiserleriň gatnaşmagynda “Meýletinleriň birikmesi” boldy. Bu birikme z içine 10 müňlerçe ofiseri we unti ofiseri aldy. Ol adamlar üçin uruş utuşly netijede. Profsoýuzlaryň we sogçy durmuş demokratlaryň pomeşikler bilen soýuz baglaşyk ynkylabynyň oba ýaýramagynyň önüni almaga çalyşýardy. Ynkylap zähmet çekýän daýhanlaryň we batyryň soragyny çözüp bermedi. Reaksiýa güýçler çykyş etmek üçin diňe bahana gözleýärdi. Şeýle bahanada fronta gatnaşyklaryň we Berline goýberilenleriň demonstrasiýasy boldy.

Olar rewolýusion matraslardan, aktiw gatnaşanlardan düzülipdir. “Soýuz Soportogyň” çagyrmasy boýunça işçiler Berlini goramaga çykdylar.

1919-njy ýylda şu ýagdaýa meňzeş Berlin gozgalaňyndan soň Germaniýanyň milli ýygnağyna saýlaw boldy. Germaniýanyň kommunistik partiýasy hem bu ýygnağa gatnaşdy. Saýlaw 30 mln saýlawçylar gatnaşdylar, sosial-demokratlar 11,5 mln ses aldylar, garaşsyz sosial-demokratlar 2,5 mln, ses aldylar we mandatlyk hem hukugy bardy. Bu iki partiýa hemme mandatlaryň 45,5% özünde jemleýärdi. Galan 54,5% buržuaz partiýa aldy. Milli ýygnağ 1919-njy ýylyň fewral aýynyň 6-da Weýmorda uly bolmadyk Tunpiringi şäherinde açyldy.

Germaniýa 1919-1923-nji ýyllarda.

I

Senagat tuýgun ýokary derejede ösen, millionlarça guramalaşdyrylan ilatly, işçi ilaty bolan Germaniýa 6 ýylyň dowamynda 1923-nji ýylyň ahyryna çenli rewolýusion derejä ösüp ýetişdi. 1919-1923-nji ýyllarda işçi toparlaryň in uly çykyşlary rewolýusion çykyşlary başlanýar. Rewolýusion hereketiniň esasy sebäbi bolup weýmar hökümetiniň haka garşy alyp baryan syýasaty çykyş edýär. Weýmar hökümeti iri buržuazniýanyň we ýunkerleriň isleglerine boýun bolupdyr.

1919-1923-nji ýyllaryň ykdysady ýagdaýynyň üzül-kesil peselmegi, insilýasynyň bolmagy, ýol salgydynyň artmagy, işsizligiň artmagy, açlygyň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Özüne hak köpçüliginiň aty toparyny birikdiren german proletariatyň göreşine Russiýadaky rewolýusion hereketler hem-de Germaniýanyň özündäki 1918-nji ýylyň noýabr aýynda buržuaz demokratik hereketi döwründäki hak hereketi belli bir derejede öz täsirini ýetiripdir.

Weýmar hökümeti halk çykyşlaryny rehimsizlik bilen basyp ýatyrypdyrlar. Olar ýurduň ykdysady we beýleki krizis agyrlyklaryny işçi toparyň gerdenine atmak işleýärdiler. 1919-1923-nji ýyllaryň wakalary Weýmar respublikasynyň konstitirlenmeginde, beýleki buržuaz döwletler tarapyndan ykrar edilmegi hem döwlet häkimiýetiniň gurluşynyň “kanunlaşdyrýan” Weýmar şertnamasyna gol çekilmeginde ýurtdaky gapma-garşylygy aradan aýyryp bilmändigine şaýatlyk edýär. 1919-1923-nji ýyldaky Germaniýadaky synpy göreş bir gün hem togtadylmagy. 1919-njy ýylyň ahyrynda 1920-nji ýylyň başynda Weýmar hökümetiniň koalisiýasy nemes işçi synpynyň demokratik hukuklaryna ýörişlerini aktiwleşdirmäge başlaýar. 1920-nji ýylyň ýanwar aýynyň 13-de fabrik-zawod sowetleri hakynda kanun çykarylýar. Bu kanuna görä: iş taşlaýyş gadagan edilýärdi. Kommunistleri repressirlemek artdyrylýardy.

1919-njy ýylyň dowamynda german reaksiýa topary sosial-demokratik partiýanyň ýolbaşçylygynyň goldawyndan peýdalanylýan kontrewolýusion harby guramalaryny berkleşdiripdirler. Onuň düzümini gullukdan demobilizlenenler, ofiserler, kulaklar, reaksiýa talyplar,... bilen dolandyrypdyrlar. Reýhçweriň reorganizasiýasyny geçiripdirler. 1920-nji ýylyň başynda Weýmar şertnamasynyň gadagan etme statýalaryna garamazdan ol 4000 adam, şol sanda meýletinleri toplaýar.

Bu harby gullugyň kiçi bolmadyk topary Antantanyň ylalaşygy boýunça Pribaltikada eýerleşdirilýär. Ol Pribaltikada S.Russiýasyna goňşy agressiýany amala aşyrypdyr. Hökümetiň ahyr soňky german armiyasyny Weýmar şertnamasynda görkezilişi ýaly gysgaltnmagyndan gorkup, s-d ý hökümetden daşlaşdyryp, harby diktaturany dikeldip soňra monarhiýany dikeltmek işledi. Dildüwşiğiň başynda kaýzer geberallary Lýudendorf we Lýtuturun durýardy. Dildüwşijiler häkimiýetiň başyna örän reaksiýa we şowinist bolan iri pomeşik Kappamny goýman işlediler. Olary buržuaziýanyň we ýunkerleriň bir topary goldapdyr. 1920-nji ýylyň mart aýynyň 8-de (8.02.20) Lýubin häkimiýete tolgunşykdaýyň edýän talaplaryny beýan edýär. Ebert we s-d hökümetiniň ýolbaşçylary tolgunşykçylaryň talaplaryny ýatyrýarlar. S-d liderleri harby diktaturanyň dikeldilmegine garşy çykypdyrlar. Olar monarhiýanyň dikeldilmegi ýurduň syýasy garşylygynyň ýitileşmegine getirmeginden gorkupdyrlar. Nowruz aýynyň 12-den 13-ne geçirilen gije topalaňçylar hökümet jaýyny eýeleýärler. Prezident we hökümet Ştutgarta gaçýarlar. Olar bir wagty ýaraglandyrylan öz ofiserlerinden gaçýardylar. Berlinde hökümeti kapp eýeleýär. Reýhswer buýruguny ýagny topalaňçylara garşy çykyş etmek hakyndaky buýrugyna fon Sekt “reýhswer reýhswere garşy uruşmaýar diýip jogap berýär. Emma Germaniýanyň işçi synpy harby-monarpiki dildüwşügi garşy agzybir aýaga galýarlar. Bütün ýurdy aňk eden ählumumy molgunşyk başlanýar.

Işçileriň başynda kommunistleri hem-de sosial-demokratiýanyň görnükli liderleri durupdyr. Halk ýaraga ýapyşýar.... 3 müň adamy ýaraglandyrmak başardýar. Leýpsinkde we Gullda birnäçe gün uruş bolýar. Týuringde ähli, şäherlerinde diýen ýaly tolgunşyk dowamly barkikadaly göreşe çenli baryp ýetýär. Aýgytly çaknyşyklar Kilde we Gamburda bolup geçýär. Reýn oblastynda we Westfalda onlarça müň uruşjyny özünde jemläň Gyzyl Armiýa reaksiýa otrýadlar bilen bile göreşe girýär. Meklenburgda göreşe S işçileri hem gatnaşýar.

Olar gizlin ýunker skatlaryndan ýaraglanyp şäher işçilerini ýarap bilen üpjün edipdirler. Ýurtda işçi synpynyň reaksiýa garşy bir bütewifronty emele gelýär. Kapp diktaturasy yza serpikdirilýär we olar Şwesiýa açýarlar. Mart aýynyň 17-de hökümet Berline gaýdyp galýar we iştaglaýşyň gadagandygyny yglan edýär. Ol monopolyň agzalaryny jezalandyryjakdygyny söz berýär. Hem harby birleşmeleri dargadyp hojalygy dikeltmek üçin birnäçe işleri durmuşa geçirip başlajakdygyny söz bermäge mejbur bolýar. Şol bir wagtda hökümet monarhik “meýletinçileriň” dryžinalaryny Reýn we Westfal işçilerine garşy gönderýär. Ýaraglanan işçiler olary açyk çaknyşykda derbi-dagyn edýär. Ol işçileriň ýerli goranyş otrýanlaryny götermeklige rugsat bermek bilen bir hatarda Rura Reýhsveriň 20 müň adamly goşunyny ýollaýar. Bu gezek Reýn obla we westfallary ýeňilýär. Topalaňyň sebäp kärleri jezalandyrmak galdyrylýar. Häkimiýet söz berenzatlaryna ýerine ýetirýär. 1920-nji ýylyň Iýun aýyndaky Peýstag saýlawynda sosial-demokratlaryň alan sesi 1919-njy ýyldaky goranda ýarym esse kemelipdir (5,6 million ses). Garaşsyzlyga ses berenleriň sany artypdyr (5 million). Saýlaw birinji gezek gatnaşýan kommunistler 589 müň ses alýar. Iýun saýlawyndan soňra sosial-demokratlaryň nozisiýasynyň gowşanlygyndan peýdalanylýan buržuaziýa Weýmar koalisiýany ýok edip sosial-demokratlaryň hukuk döretmek isleýär. 1920-nji ýylyň iýun aýynyň 26-da fenn bah (merkez partiýa) milletçileriň goldamagynda halk partiýasynyň, merkezi mart-ň demokratlaryň gatnaşmagynda hökümet düzýär.

II

1922-nji ýylda hem Germaniýanyň ykdysady ýagdaýy agyrdy. Senagat önümçiligi uruşdan öňki önümçiligiň diňe 2/3 bölegi ýetýär. Pul hümmetindne düşüpdür. Söwda we pul dolanşygy örän pese düşüpdür. Altyn maşlagyň bahasy peselýär. Orta gatlakdakylaryň girdeýjileri üzül-kesil kemelýär. 90% ranteýe öz kapitallaryndan mahrum bolýar. Kapitalistler haryt töleg önümçiligini hümmetsiz pulda hasaplanylş araçäkden aňyrdan haryt üçin Walýuta alýardylar. Agyr industriýanyň magnatlaryň bolan Stinnes, Keupp, fegler, Wolf we beýlekiler tozýar. 1919-1923-nji ýyllaryň aralygynda olar 15 mlrd Germaniýada daşary ýurtda geçiripdirler. Edil şol ýyllarda Germaniýada uly konserler peýda bolýar. 21 ýylyň güýzünde Stinnes testleriň testini gurnamagy başarypdyr. Ol Siemens-Reýn-Elba-Şukkerb-Union diýip atlandyrypdyrlar. Bu garaşsyz senagat deržanbasydy. Stinnesiň gurpulygy 8-10 mlrd gyzyly marka bilen bahalanypdy. 1923-nji ýyla çenli ol 2890 zawody satyn alypdy. Ol bütin banklary, zawodlary, obelleri, restoranlary, gazetleri, tokaýlary, gämileri... öz elinde jemläpdi. Konseriniň islegi Awstriýa, Şwesiýa, Daniýe, Belgiýa, Italiýa, Ispaniýa, Braziliýa, Indoneziýa ýaýradylýar.

Stinaesiň “imperýasynda” 1mln işçi işläpdir. Haşyllylyk peselýär, däne, mal sany azalýar. Ýunkerler önümlerini 3 esse gymmat satýardylar. Garyp daýhanlar ýere dökin satyn almaga, mallar üçin iým soňra tozupdyrlar. Nemes halky üçin şeýle agyr ýagdaýda Batun soýuzy, “Konsul”, milli sosialistik partiýa we we ş.m.-ň kapitally bilen finansirlenýän reaksiýa faşist guramalar peýda bolup başlaýar. Bu gurama öňki ofiserler, unter-ofiserler, çinownikleriň reaksiýa bölümi, ýöne deklassirlenen elementler degişli bolupdyr. Olaryň esasy maksady bolup:

kompartiýa göreş, Weýmar respublikasynyň likwidirmek, monopoliýa kapitalyna diktatura dikeltmek... çykyş edipdir.... Geçirilýän patriotik demonstrasiýalar, debaş, gorkuzmak, öldürmek öňde goýlan maksada ýetmek üçin ýeke-täk ýol bolup durdy. Faşist bandalar demokratiýa her-hili ýol bilen çozuş edip şol bir wagtda özleri bilen razylaşmaýan buržuazıanyň toparlary bilen hem hasaplaşýardylar.

1920-nji ýylyň maý aýyndan 1922-nji ýylyň noýabr aýyna çenli merkezi kartoligiki partiýanyň lideri bolup Wirt Germaniýanyň konsleri bolýar. Daşary işler ministri Ratenan bolýar. Hrit we Retenan ýeňen döwletleriň arasyndaky ýüze çykan garşylykdan peýdalanyň Germaniýa reperasion borçlaryny bir ýüzli etmeli diýen netijä gelýärler. Olar şeýle hem sosial Russiýa bilen ýene-de duşmançylykly gatnaşyklaryň manysyzdygyny belleýärler.

Russiýa bilen alynyp baryljak ykdysady gatnaşyklaryň Germaniýanyň ykdysady hem halkara pozisiýany berketjekdigine Günbatar ýurtlaryň çozuşlarynyň azaltjakdygyny, Germaniýanyň ýeňen döwletler garaşsyzlygynyň kemeljekdigine ynanýandylar hem oňa bil baglaýardylar.

1923-nji ýylyň Germaniýada içgi ýagdaý örän dartgynlaşýar. Rus konflikt German halkyna katostrotiki inflýasiýa hem umumy bozma getirdi. Bu ýagdaýdan hem german faşistleri peýdalanypty.

Şol döwürde kansler Kuno bolupdyr. Ol halk, demokratik we katolik partiýanyň ilçisi Stinnes tarapyndan bellenipdi. Kunonyň özi “Gapag” gury ýer kompaniýanyň direktory hem nemes-amerikan nebit jemgyýetiniň baş direktory eken. Buryn okkupirlnenmegine Kuno hökümeti possiw garşylyk syýasatyny jar edýär. Işçilere işlemezlilik territoriýada buýrulýar. Bu territoriýanyň ýaşajylaryna polog we okkupirlänleriň buýrugy ýerine ýetirmän diýilip aýdylýar. Iri monopolistler hökümetden 360 mln marka (dag işçileriniň aýlyk haky), 250 mln (ýetirilen ýitgi üçin), 7000 mln (gelmeli girdeýjiniň öwezini dolmak üçin) markany “possiw garşylyk” syýasatynyň kompensasiýasy hökmünde alýar. Olar işçilere haky kagyz pulda töläpdirler. Işçiler beter gedaýlaşýar. Infilasiýa ösýär. 1923-nji ýylyň 1 marka 262 müň kagyz pula berilipdir. Noýabr aýynyň 5-ne – 100 mlrd berilipdir. Beýleki ýurtlaryň içinde diňe sowet döwleti fransiýa tarapyndan beýle wagşyçylyga garşy seslenýär. 1923-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 13-de BSIK-a ýüzlenme gelip gowşaýar. Onda fransiýanyň bu hereketini jenaýat diýip berilýär. SSSR Rur ilatyna pul we beýleki kömeklerini beripdir. Nemes halky öz blagalarynostyny biridir. Rura başgada Londondan, Amsterdamdan, Gaagaolar, gadagan, Rim, Warşawadan, Parižden,...kömek gelipdir.

KPT-şy ýagdaýda bir bitewi fronty döretmek ideýasyny öňe sürýär. KPT Kunanli Pyrdada, Puannardada, Gipedede urşuň lozungy öňe sürýär.

III

GKP-ň 1920-nji ýylyň birinji peridyndan bölüp aýyryan sýezdi ýurduň içindäki partiýanyň giňelmesine we ösmegine bilen häsiýetlenýär. K.A. P.I. ölmünden soňra partiýa ýolbaşçylyk leo logihese berilýär. Emma ol 1919-njy ýylyň Nowruz aýynyň 10-da öldürilýär. Kynçylyga garamazdan partiýa ösmäge dyrjaşýar. 1919-njy ýylyň oktýabr aýynda 46 delagatyň, 16 müň agzasynyň

gatnaşmagynda Geýdenbergde GKP-nyň ýygnagy bolýar. Onda parlament saýlawyna gatnaşmaly diýen netijä gelýärler.

IV

Franko-Belgiýa tarapyndan Ruryň okkupirlenendiginiň deň başlap GKP okkupantlara garşy göreşe galdy. Demonstrasiýa nütíngler geçirilip başlanýar. Türkmenbaşy aýynyň 23-de GKP nemes halkyna we SDPG çagyrys bilen ýüz tutýar. Ýurtdaky şeýle ýagdaýyň baş günäkäri hökmünde Kuno görkezilýär. Bu ýagdaýdan çykalga bu bir bitewi halk frontyny döretmeli diýilýär.

Ruryň akkupirlenmegi hem antimilletçilik hereketiň bolmagy ýurtda närazylyk döretýär. Demonstrasiýa we iş taşlaýyş ýene aýaga galýar. Has hem rur basseýniniň ilaty aktiw hereket edýär. Olar Kunyň “milli dönük” hökmünde kowulmagyny talap edýärler, okkupantdan kowulmagyny talap edýärler... Türkmenbaşy aýynyň 23-däki umumy şäher fabrik-zawod kom-ň Berlin ýygnagynda ýaragly işçi we harby družina döretmek meselesi kabul edilýär.

Şeýle ýaragly guramalar tiz ara Germaniýanyň dürli şäherlerde peýda bolup başladylar. Göreşe gatnaşýan işçileriň sany gün-günden artýar. 1923-nji ýylyň mart aýynyň 9-da ýokarky Sileziýada 40 müň adam iş taşlaýyş edýär, mart aýynyň 17-ne Dartmuna şantýarlary iş taşlaýyş edýär. noýabr aýynda Rur senagatynda 4000 müň, iýun aýynda sileziýada 100 müň işçi iş taşlaýyş edýär. Garşylyklaýyn hereketde hökümet harby družina tarapyndan garşylyga duçar bolýar. 1923-nji ýylyň maý aýynyň 1-de Berlinde 25000 adamyň gatnaşmagynda stafa edilýär.

1923-nji ýylyň awgust aýynyň 12-de Germaniýada ählumumy zabastowka başlaýar. Oň dowamynda bitewi işçi fronty hem döredilýär. Häkimiýet başyna halk partiýasynyň lideri Şterezemala galýar. Ş. “häkimiýet wuskanda otyr” diýýär. Awgust aýynyň 14-de ählumumy zalastowka ýatyrylýar.

Repressiýalar başlaýar. İşçi aç ýalaňaçlan sany artýar. Diňe aşaky dal orta gatlak hem tozup taşlaýar. 1923-nji ýylyň güýzünde ýagdaý has ýaramazlaşýar. Týuringde hem Gauburgda ýagdaý has ýaramazlaşýar. Göreş güýjeýär. Ýene-de rebtol ýuston güýçler birleşip başlaýar. İşçileriň arada GSDP-nyň gabryndan GKP gadry artyp başlaýar. Ş. hökümeti ýaragly ýagdaýda goýdy. Ol ýurtdan ýdan gorkman duranokdy.

Şeýlelikde 1923-nji ýylyň rewolýusion göreşi ýeňliş bilen tamamlandy. Sagçy liderleriň goldamagy bilen s-demok bružaziýa ýene häkimiýet başynda galdy. Kommunistik pressa gadagan edilýär. 1923-nji ýylyň awgust aýynyň 22-de GDP gadagan edilýär. Rewolýusion hereketi basyp ýatyrmak üçin, ýurtda krizis pursatyndan peýdalanan font hem kömek etdi.

Şeýle ýagdaýda GSDP-ň sagçy hökümeti, hem-de döwründäki ýaly buržuaziýa çuňňur krizis wagtynda uly kömek berýär. Kontrewolýusion herekete baş goşup Ş. hökümeti buržuaziýa gatnaşykda oppozisiýa roluny oýnaýar. Bu şertde 23- nji ýylyň nemes işçileriniň giň gerimde, partiýa, kompartiýa, işçi massasy bilen üznüksiz gatnaşyk salamagy başarmadyk ýagdaýy hem täsirli rol oýnady. Partiýa opportunist ýolbaşçylarynyň ýalňyşygynyň önüni almagy başarmady.

Germaniýa 1924-1939-njy ýyllarda.

I

Dört ýyla çeken imperialistik uruş we ondan soňky ykdysday, rewolýusion we syýasy dartgynlyklar Germaniýanyň ykdysadyýetini tozduurdy. Kapitalizmiň wagtlaýyn kem-käs durnuklaşmagyna çenli, ýagny 1924-nji ýyla çenli Germaniýanyň ykdysady ýagdaýy agyrdy. 1924-nji ýylda senagat önümçiliginiň drejesi birnäçe esse ýokarlanyndyr, ýöne uruşdan öňki ýagdaýyna ýetmändi.

1925-nji ýylda bolsa önümçilik ýene-de pese gaçypdy. 1924-nji ýylda Germaniýada hem kapitalistik dünýäniň beýleki döwletleri ýaly kapitalizmiň wagtlaýyn kem-käs durnuklaşmagy başlandy. Kapitalizmiň wagtlaýyn kem-käs durnuklaşan ýyllarynda (1924-1928) nemes buržuaziasy ýurduň içindäki öz pozisiýalarynyň berkleşmegi üçin, girdeýjilerini köpeltmek üçin, daşarky söwda-da üstünlikli bäsleşmek üçin kapitalistik rasionalizasiýany geçirip başlady. Baryýogy birnäçe ýylyň dowamynda german monopolistleri önümçilik aparatyny kadalaşdyrdylar we senagat önümçiliginiň ösüş derejesini ýokarladyrdylar.

Ýunker we kulak hojalyklarynda 3 milliondan gowrak batrak işläpdir. Olar agyr ezilipdir we syýasy hukuklaryndan düýbünden diýen ýaly mahrum edilipdir. 1924-nji ýylda ABŞ-nyň inisiatiwasy bilen Germaniýanyň hökümetine Çarlz Dauesiň reprasion plany hödürlendi. Ol komissiýasynyň başlygy bolupdyr. W.Marksyň hökümeti 1924-nji ýylyň awgust aýynyň 31-de Dauesiň planyna gol çekdi. Dauesiň formal ýagdaýda diňe Germaniýanyň reprasiýalary töleýiş şertlerine seredýän hem bolsa, hakykatda amerikan imperalizme öz öňünde şu planyň üsti bilen birnäçe maksatlary goýupdy: 1) german ykdysadyýetine maýa goýmak bilen, amerikan monopoliýalarynyň german monopoliýalaryna gatnaşmagyna mümkinçilik bermek; 2) German agyr senagatynyň dikeldilmegine ýardam bermek we german buržuaziasynyň nemes işçiler synpy bilen göreşinde olaryň pozisiýalaryny berkitmek. Ösüp barýan nemes senagatyna girdeýji bazarynyň gerekdigi göz öňünde tutulýardy, şu bazarlary hem Germaniýa SSSR-da gurmalydy. SSSR bolsa bu döwürde gowşak döwletdi. Dauesiň plany german militarizminiň dikeldilmegine, uruş tarapdarlarynyň pozisiýalarynyň güýçlenmegine we SSSR-e garşy german agressiýasynyň taýýarlanmagyna ýardam etmelidi.

Dauesiň plany 1928-nji ýyl üçin 1 mlrd-dan 1,5 mlrd çenli we soňky ýyllar üçin 2,5 mlrd marka berinde reparation tölegleriň bir ýyllyk möçberine seredip geçýärdi. ABŞ-nyň bank eýeleri eýýäm 1924-nji ýyldan başlap Germaniýa maýa goýup başladylar. Olar 1924-nji ýylyň dekabry aýynyň 1-den 1925-nji ýylyň 1-nji ýanwary aralygynda 222 million dollar Germaniýa karyz berdiler. 1924-1930-njy ýyllarda esasan ABŞ-da 1,5 milliard dollar möçberinde 135 german karyzlary ýaýrapdyr. Tutuş bolsa şu ýyllarda amerikanlar karyz we investisiýa görnüşinde Germaniýanyň senagatyna 30 milliard markadan hem köp maýa goýupdyrlar. Ýöne reprasiýalary boýunça Germaniýa prosent hem wznos görnüşinde 10 milliard markany töläpdi. Dauesiň plany kapitalizmiň rasionalizirlenmegine, işçiler synpynyň ezilişiniň güýçlenmegine ýardam berdi. Ol reprasiýalary tölemek üçin salgytlaryň köpeldilmegine getirdi. Kreditleri we kagyzlary bolsa buržuaziýa

alýardy. Amerikan investisiýalary maýa goýumlaryny köpeltdiler we dünýä trestlerini döredip başladylar. Bularda hem esasy roly amerikan kapitallary oýnaýardylar. 1925-nji ýylda “J.G. farben industri” trest (1 milliard marka maýa goýumy bilen) döredildi. Bu trest dürli reňkleri, himiki önümleri, dermanlary, azot, kähalatda emeli ýüpek we fotosaplar öndürýärdi. Soňra bu trest däri öndürmekligi, birnäçe dag-magdan kärhanalaryny we günbatar german kömür şahtalarynyň birnäçesini özüne birikdirdi. 1926-njy ýylda polat trest döredildi (fereýnigte Ştalwerke). Bu trest Germaniýa boýunça öndürilýän tutuş daş kömüriniň 25%-ni we bütin ýurt boýunça öndürilýän demiriň we poladyň 40%-ni öndürýärdi. “AEG” we “Siemens” firmalary bütin german elektrik senagatyny kontrolluk edýärdiler. Dauesiň planynyň kabul edilmegini we girizilmegini buržuaziýa Germaniýanyň uly ýeňişi, Wersal şertnamasynyň gowşamagynyň serişdesi we Germaniýanyň içerki hem halkara ýagdaýlarynyň gowulanmagynyň şerti hökmünde ündew edýärdi. Hakykat ýüzünde bolsa Dauesiň plany nemes halkynyň garşysyna gönükdirildi we reaksiýa buržuaziýanyň pozisiýalaryny berkidýärdi we güýçlendirýärdi.

II

Germaniýada kapitalizmiň wagtlaýyn, kem-käs, durnuklaşmagy içerki kapitalistik gapma-garşylyklary togtadyp bilmedi we şonuň üçin, W.Pikiň belleýşi ýaly, uzak we sada bolup bilmedi.

Eýýäm 1929-njy ýylyň başlarynda kapitalistik döwletleriň köpüsinde ykdysady dartgynlylygyň (krizisiň) alamatlary ýüze çykyp başlady: haryt alyş-çalyş azalypdyr, täze gümrük päsgelçilikleri kynlyk bilen geçilýärdi, gowşak ösen we garaşly ýurtlaryň bazarlary ugrundaky göreşler täzedan güýçlenip başlady. Kärhanalaryň köpüsi, şol sanda iri konsernler we banklar hem öz borçlary boýunça töleglerini bes etdiler we özläriniň çökendiklerini (bankrot) yglan etdiler. Senagat krizisi agrar krizisi bilen baglanyşykly boldy. Agrar krizis ilki bilen ownuk we orta oba hojalyk öndürijilerini heläk etdi. Kapitalizmiň umumy krizisiniň bazasynda ösüp we ony çuňlaşdyryp, ykdysady krizis käbir ýurtlarda syýasy krizise ösüp geçip başlady.

Germaniýada ykdysady krizis önümçiligiň pese gaçmagyna we zähmetkeşleriň durmuşa derejesiniň ýaramazlaşmagyna getirdi. Eýýäm 1930-njy ýylyň başynda german senagatynda öndüriji apparat ortaça agram bilen 60-70%-köp işlemeýärdi. Germaniýada ykdysady krizis 1929-njy ýylda başlady we 1932-nji ýyla çenli dowam etdi. Şu ýyllarda Germaniýada önümçilik pese gaçdy.

Senagat önümçiliginiň umumy göwrümi 1932-nji ýylda 1929-njy ýyl bilen deňeşdireniňde 40% azaldy. Işçileriň sany käbir maglumatlara görä, 1928-nji ýylda 2 mln adamdan 1932-nji ýylda 5,5 mln adama çenli köpeldi. Germaniýanyň senagat işçileriniň 44,7 %-iň işleri yokdy; üstesine-de köp işçileriň iş günü gysgaldylypdy. Işçileriň we gullukçylaryň umumy ýyllyk girdeýjisi 1929-njy ýylda 44,5 mlrd, markalygyndan 1932-nji ýylda 26,5 mlrd, çenli azaldy. Şäherleriň işçileriniň we gullukçylarynyň başyna düşen betbagtçylyk obalaryň zähmetkeş ilatynyň hem başyna düşüpdi. Hususyýetçi, ownuk we orta kapitalistler tozup gitdi. Şeýle hem intelligensiýanyň köpüsi tozdy. Köpçülikleýin tozgunçylyklar güýçlendi. Oba hojalygyndan gelýän ýyllyk girdeji krizis

ýyllarynda 30% azaldy. ABŞ-nyň, Angliýanyň we Fransiýanyň imperialistik güýçleri german buržuaziasyna kömek bermegi hökman zat diýip hasaplaýardy. Buržuazıanyň ýurduň içindäki pozisiýalaryny güýçlendirmegi göz önünde tutýardy. Şu maksatlary ABŞ-nyň inisiatiwasy bilen işlenip düzülen we 1930-njy ýylda güýje giren Ýunguň plany göz önünde tutýardy. Ýunguň plany reparasiýanyň umumy möçberiniň 113,9 mlrd marka çenli azaldylmagyny göz önünde tutýardy (37 ýylyň dowamynda her ýylda 2 mlrd marka tölemeli we şu möhlet geçenden soň ýyllyk tölegleri ýatyrmaly).

III

Kompartiýanyň pozisiýalarynyň gowşamagy diňe bir kapitalizmiň wagtlaýyn durnuklaşmagynyň täsiri bilen däl, eýsem kommunistlere garşy ulanylan repressiýalar bilen düşündirilýär.

Içki partiýa ýagdaýy hem uly rol oýnaýardy. 1924-nji ýylyň aprel aýynda Maýn boýundaky Frankfurtda GKP-nyň IX gurultaýy bolup geçdi. Gurultaýda Brandneriň – Talgeýmeriň topary gutarnykly bölündi, olar hem ýolbaşçylykdan aýryldylar. Gurultaý partiýanyň MK-nyň täze düzümini saýlady. Ýöne Brandneriň we Talgeýmeriň sagçy opportunistik topary bilen göreş döwründe has “çepçi” topar saýlandy.

Olary Germaniýada “ultraçepçiler” diýip atlandyryýardylar. Olar MK-ny täze ýolbaşçylary bilen eýelediler. “Ultraçepçileriň” başynda Rut Fişer, Maslow we beýlekiler durýardy. Olar partiýany her zat bolsa-da ýaragly gozgalaňa taýýarlamaga dyrjaşýarlar.

Olar halk köpçüligi üçin gündelik ýürege düşgünç göreşiň hökmanlygyny inkär edýärler, reformistik kârdeşler arkalaşykda işleriň bes edilmegini talap edýärdiler. Ýöne GKP-nyň MK-da “ultraçepçilerden” başga-da partiýa ýolbaşçylarynyň topary hem bardy. Olar hakyky işçi güýjüni emele getirýärdiler, olar marksistik pozisiýada durýarlar.

Bu topar işçi güýjüniň emele gelmegi üçin we halk köpçüliginiň rewolýusion ruhda terbiýelemek ugrunda yzygiderli göreş alyp barýardy.

GKP Gogensollernleriň emläkleriniň dargadylmagy barada çykyş edýärdi. GKP amerkan rewolýusionerleri Mannonyň we Wansetbiniň goragyna mitingler we demonstrasiýalar gurnaýardy. Şeýle ýagdaýda reaksiýanyň güýçlerini berkitmek maksady bilen Gindenburg 1928-nji ýylyň mart aýynyň 31-de peýhstagty dargatdy we täze saýlawlary yglan etdi. Olar saýlawlar bolsa maý aýynyň 20-de geçdi. Saýlawlarda kommunistler 1924-nji ýylyň dekabry aýyndakydan 550 mün ses artyk aldy we 54 mandata eýe boldular. Şeýlelikde olar mandatyň hasaby boýunça reýhstagda dördünji partiýa boldular. Sosila-demokratlara öňküden 1 mln 300 mün ses artyk berildi. Bu partiýa 153 mandat aldy.

Ähli sagçy partiýalar-halk partiýasy, merkezi, bawar halk partiýasy, nasional-sosialistik we nasionalistler 1924-nji ýyldaky saýlawlara garanda az ses aldylar. Kommunistler we sosial-demokratlar reýhstagda hemme ýerleriň 40%-ni tutýardy. Halkyň ýaşaaýyş derejesiniň ýaramazlaşmagy, şeýle hem eýýäm 1928-nji ýyldan başlap bildirip ugran ykdysady dartgynlyk giň halk köpçüliginiň tolgunyşyklarynyň köpelmegine, iş taşlaýyş hereketiniň köpelmegine we

saýlawlarda GKP-nyň, GSDP-na ses bermekligiň köpelmegine getirdi. Saýlawlardan soň prezident Gindenburg sosial-demokratlaryň lideri German Mýunllere hökümet düzmekligi buýurdy.

Hökümet 1929-njy ýylyň maý aýynyň 1-de demonstrasiýasyny gadagan etdi. Sosial-demokratik partiýanyň ýolbaşçylary Germaniýanyň işçilerine ýüzlenme bilen haýyş etdi. Onda demonstrasiýa çykamazlyk teklipe edilýär. Ýöne demonstrasiýa bolup geçdi. Reaksiýa mundan peýdalanmak işledi we işçilere çözmeklygy göz önünde tutýardy.

IV

Gyzyl frontçylaryň soýuzy 1924-nji ýylda gurama hökmünde işçileri goramak üçin döredildi. 1925-nji ýyldan başlap E.Telman şol soýuza ýolbaşçylyk edip başlaýar. Üç ýylyň içinde 1930-1931-1932-1933-nji ýyllarda K.F. faşizme garşy agyr TRP göreşe alyp barmaly boldy we bu ýyllarda birnäçe ýitgilere sebäp boldy. Faşistler öz garşydaşlarynyň güýjüni ýitirdiler. GKP-nyň önünde goýan esasy meselesi faşizme garşy bir frontydöretmekdäki emma kommunistleriň we hemme guramalaryň işine faşistleriň gelmegi güýçli täsir etdi. Bu bolsa buržuaz hökümeti başga häkimiýet bilen çalşyrylyp bolmaýardy. Bu bolsa represiýanyň gelmegine baryp ýetýärdi, opazision hereketlere täsir edýärdi, harby awantýuristlere ýüz tutmaly bolýardy. Monopolist buržuaziýalaryň gollamagy esasynda milletçi toparlary territoriýada açyk çözüslary hem guraýardylar, öz halyklaryny ýeňişýärdiler. Polisiýaisgärleri bu hereketi saklajak hem bolmadylar we bu hereket hem wagty bilen goýulmady. Germaniýanyň başyna gaty gorkuly ýagdaý aralaşdy.

GKP faşistik deputatlaryň garşysyna uruş yglan etdi. 1930-njy ýylyň awgust aýynda GKP-nyň merkezi komiteti Germaniýanyň ähli işçilerine “Halkyň milli azatlygy we jemgyýeti azat etikdin maksatnamany” aýtdy. Faşistler muňa garşy çykdylar. Faşistler bu maksatnama garşy partiýa işgärlerini hem garşy goýdy. German imperializmindne azat edilmegini talap etdi, ondan başga-da demokratik kanunlary we azatlygy ýerine açe goşulmalary ýok etmegi talapa edýärdi, nemes halkyna SSSR bilen arany gowulandyrmagy we dostlugy berkitmegi ýerine ýetirmegi talap edýärdiler, parahatçylyk we halkyň azatlygy ugrunda göreşmegidi. Şu maksatlara etmek üçin Germaniýanyň kompartasy uly göreş alyp barýar. Halkyň arasynda işsizleriň ýorite guramasy döredilýär. Olar faşizmiň diňe betbagtçylyk getirýändigini subut etdiler. 1932-nji ýylyň ýanwar aýynyň 28-de “rotofaks” gazetine “Germaniýanyň işçileri we zähmetkeşleri şäherde we obada” diýen sözbaşy bilen çap edildi. Kommunistleri işçi ýorite guramalary döretmegi tabşyrdy. Olardan “gyzyl froktowikiriň soýuzy” atly gurama bardy. Şol guramanyň sany 116 mündi. 1929-njy ýylda 280-ne ýetdi. Faşistleri garşy çykamak üçin ilki bilen obalardaky işçi klassiki we zähmetkeşlerini gönükdirmelidi. 1931-nji ýylyň Nowruz aýynyň 16-da E.Telman Oldenburgda KPT-nyň täze maksatnamasy bilen çykyş etdi, bu maksatnamada faşizmegarşy dürli reaksiýalar ýazylypdyr. Kompartiýa ähli güýjüni sarp edip şol maksatnamany halka ýaýradýardy.

Ýöne bu faşizme garşy edilyän güýçleri we ýolbaşçylara goldag bermeyärdi. Işçileriň ýuz tutmagy esasynda GSDP-ň ýolbaşçylary işçiklasynyň birleşigini döretmegi teklipe edýär.

“Kynçylyksyz wezipämden gitmek” Pamen 1932-nji ýylyň iýun aýynyň 31-de saýlaw geçirmegi talap etdi. Kommunistler öňki alan işlerindene hem az ses gazandylar bary-ýogy 5,3 million ses gazanyldy. Faşistler 13,7 million ses gazandylar. 230 deputat hem şeýle gatnaşdy. Emma bu ýeterlik däldi. Faşistleriň häkimiýet başyna gelmegine. Reýhetardaky deputatlaryň wezipesiniň ýokarlanmagyna faşistler täsir edýärdiler. Papen täzedan reýhtarlary goýberdi. 1932-nji ýylyň noýabr aýynyň 6-da bolan saýlawda komitetler 6 million ses sosialistler 7,2 million ses gazandylar. Emma faşistler 2 million sesi ýitirdiler. 230 deputat 196 deputata getirildi komunistleriň 220 mandaty bardy. Faşistik ýolbaşçylarynyň arasynda gahar başlandy.

Germaniýanyň reýh kansler diýip belledi. Faşizmiň gelmegi häkimiýetden kapitallyň pese gaçmagyna getirdi. 1932-nji ýylyň ahyrynda häkimiýet özüniň 300 müň çlenini ýitirdi. Gitler häkimiýet başyna gelenden soň KPT işçi halkyny gaýtarmak üçin listowkalar ýaýratdy. 1933-nji ýylyň fewral aýynyň 7-de Saýtens GKP MK-ň çleni Telmana häsiýetnama ýazýar. Telman partiýada durnuklylygy saklamaklygyny zerurdygyny belläp geçýär we döwletde 1 fronty döretmelidigini agzap geçýär. Kompartiýa faşistik režim üçin gurama döredýär. KPT-ň MK-i GSDP-ň we ählumumy nemes bileleşiginiň başlyklaryna ýuz tutýar. Ýöne SDPT-ň liderleri we profsoýuzlar hem partiýanyň bir fronty döretmegini talap edýärler. Şol 1 front döredilse hereketleriň hem 1 boljakdygy görkezilýär.

1933-nji ýylyň fewral aýynyň 27-de Telman açyk hat bilen Germaniýanyň işçi halkynyň we profsoýuzlarynyň önünde çykyş edýär. Antifaşist 1 frontyny döredilmelidigini nygtap geçýär. Ýöne bu teklipe hem belli guramalaryň arasynda goldag tapmaýar.

“Kompartiýa özleriniň syýasatlarynyň, işlerini durmuşa geçirmekde täze güýç toplaýardylar. Konferensiýanyň belleýşi ýaly, KPG- güýçlenen faşizme, harby güýçlerini görkezmelerini aýtdylar. Birinji jahan urşunyň döwürlerinde kompartiýanyň syýasy işleriniň ýalňyşlaryna seretmezden, olara dogry baha berildi, we şol bir wagtda sosial-demokratlaryň geçirilen syýasatlary faşizmiň üstünden ýeňiş gazandylar. Konferensiýada halk köpçüliginiň göreşlerini garşy çykyş edýän liderleriniň täze partiýasy düzüldi. Konferensiýada esasy partiýasynyň meselesi german işçileriniň hereketlerini ýeke-täk gurama döretmeklik we antifaşistik halk döretmeklik Gitlere garşy göreşmek üçin, faşizme-urşa garşy, Halk frontynyň ýolbaşçylykda ähli işçiler partiýalary birleşip demokratik respublikany döretmeklik niýet edýärdiler. Ýeke-täk köpçülikli syýasy partiýasynyň täze işçiler klasynyň birleşmeginde milli hereketiniň esasynda şertler döretmek barada konferensiýada meseleler hem gozgaldy. Şeýle hem birinji nobatda nemes halkyna hukuk-azatlygyny bermeklik barada talaplar edildi.

Konferensiýanyň esasy meseleleriniň biri hem German halkynyň işewir manifestini düzmekdi. Partiýanyň serdary E. Telman faşizmiň elinde bolanlygy sebäpli, partiýanyň başlygy WE.Tilki saýlanyldy.

1930-njy ýylda parlament saýlawlarynda faşistler saýlawjylaryň köp sesini aldylar. Faşistleriň gazanan üstünliklerini näme bilen düşündirmek bolar?

Faşistik germaniýasy hökümeti ugrunda alyp barangöreşlerinde olar Weýmar şertnamasyny ýok etjekdigini habar berdiler, “Germaniýa döwleti birinji jahan urşuň netijesinde ýetiren territoriýalaryny almak maksat edinýärdiler şeýle hem german halkyna degişli ähli territoriýalaryny almaklygyny habar berdiler. Gitler “ähli” german gably-adamlar beýleki halklarynyň üstünden höküm sürmeli, beýleki halklardan iň beýikde durmalydyr – diýip açyk teoriýany öňe sürdiler. Gitler kapitalistlere – kommunistlerden öz alyp berjekdigini söz berdiler, öňki, ozalky ofiserlere we unter-ofiserlere goşun döretmekde kömek berjekdikligini wada berdiler ownuk buržuazlara bolsa ýurtda söwdany gilletjekdigine şunuň bilen birlikde faşistler iri kapitalistlaryň kapitallaryny hüjüm edýärdiler. “Sisialistik” partiýasyny ýalan kagyz ýüzünde döredip şçi, daýhanlary öz tarapyna çekmekligini maksat edinýärdiler. 1930-njy ýylda reýhrag saýlawlarynda faşistlere alty mln 400 müň adam ses berdiler, ýagny, 1928-nji ýyla garanda 8-esse köp. Giň ýaýran ownuk söwdagärler gatlagy, daýhanlar, senetçiler, hünärmentler ykdysady krizis ýyllarynda ýaşaýyş, ýagdaýlarynyň pese gaçmagy, işsiz daýhanlar, işçiler, ownuk burtuwazlar faşistleriň tarapyna geçdiler. Olar faşistleriň madarçylykly arzalaryna millisosialistler, daýhanlar işçiler ynandylar Germaniýa döwletiniň harby güýçleri faşistleriň guran halk köpçülikli ýörişlerini öňüni alyp bildiler. Gitler özüniň “SS” (Garaýjy otrýady) “SA” (gozgalaňçylar otrýady organizatorsiýalaryny dörediler. Bu otrýadyň esasy meselesi nosistik (milli) partiýalary “Ähli köçeleri basyp almak bolup durýar. Gitler olardan “Täze baý gatlak” döretjekdigini wada berdi. Olar hem köçüligiň üstünden höküm, ederler ýaly aldaw sözünü berdi. Gitlerçilik partiýasy rehstaba 107-deputat berdi, bu partiýa rehstapda 2-orunda durýardy häli-şindi onda 12-sany deputat nasisler, bardy. German buržuaziýasy, güýçli harby güýji daýhandylar ýagny häkimiýetde özleriniň hukuklaryny berkitmek we döwleti basyp almaklyga taýýarlyk görýärdiler. Şeýle güýji buržuwazdan diňe faşistik partiýasyny gördiler. 1931-nji ýylyň oktýabr aýynda GDRS-Burgda (Brauşiwéýg) faşistik partiýasynyň konferensiýasy boldy. Bu ýere Gugenberk partiýasynyň serdary A.Gitler, Bankir Şaht we beýlekiler ýygandylar.

Olar iri nimes söwdagärleri bilen, admirallary bilen generallar bilen duşuşdylar. Olaryň bir maksady adalatly döwleti ýok etmek we terrorçylykly diktaturany döretmekdi gitlere pul kömegini bermeklik barada mesele orta atyldy. Konferensiýada Garsburg fronty döredildi onuň düzümine söwdagärler ýunkerler reýhsweriň ýolbaşçylary girdiler. Ýagny ýurtda milli sosialistik Gitlerçilik partiýasynyň ýolbaşçylyk astynda faşistik diktaturasyny berkarar etmeklik maksat edinýärdiler. 1932-nji ýylyň ýanwar aýynyň 27-de Dýufsyýeldorfdä senagatçylaryň söwdagärleriň soňky konferensiýasy geçdi onda faşistik diktaturasynyň serdary Gitler nutuk bilen çykyş etdi. Ýagny onda “Demokratiýa samsyklaryň, wäşileriň sürýän hökimetidir öz çykyşlarynda aýdyp geçdi. Gitler şeýle hem Germaniýa döwleti ähli beýleki Ýewropa döwletleriň üstünden höküm sürmelidir munuň şeýle bolmaklygy üçin milletiň syýasy güýji gerekdir” diýip aýytdy, mundan başga-da ýurduň harby goşuny, ýarag güýçlerini güýçlendirmelidir. Gitleriň bu okan nutugyny ähli barly adamlar öz turup kabul

etdiler. Yz ýany bilen faşistik partiýasyna million marka buržuaz, ýunkerler tarapyndan geldiler. Faşistik partiýasyna beýleki döwletlerden hem kömek gelýärdi. Partiýada ABŞ esasy roly oýnaýardy. Baryp 1929-njy ýylda faşistik partiýasyna ABŞ tarapyndan 10 mln dollar pul kömek berildi. 1931-nji ýylda Gitler olardan 15 mln dollar pul kömegini aldy, 1933-nji ýylyň ýanwar aýynyň 30-da Gitler Germaniýa döwletiniň reýskansleri boldy. Şonda Gerçel “ahyrsoňy bize bolşiwizma garşy göreşjek tarapdar tapyldy” diýip habar berdi. Gitler Germaniýanyň döwletiniň häkimiýet başyna gelmegi gitler halkynyň taryhyna gamgynlyk döwri geldi.

Reýhstagy tutuşdyranda faşistler kommunistleri aýyplapdyrlar, ýeke Berliniň özünde bir gijäniň içinde 1500 mün kommunistlerini tussag etdiler. Hemme ýurtda 10 mün kommunistlerini tussag edipdirler. 1933-nji ýylyň fewral aýynyň 28-den daşary dekret Weýmar konstitusiýasynyň hemme punktlaryny ýatyrdy, onda ähli german halklarynyň azatlyk şahsyýetiniň hukuklaryny, söz azatlyklaryndan mahrum edildi. Ýurtda konslagerlerden köpelişdir. Kompartiýalar hakykatdan hem gizlin ýagdaýa geçdi, emma häkimiýet oňa entäk saýalwlara gatnaşmaklykdan mahrum etmändir. 1933-nji ýylyň ýazynda ähli buržuaz partiýalaryny “öz erkine goýbermeklik” barada maksatnama düzüldi. Şol ýylyň iýul aýynda ýurtda ýeke-täk, milli, sosialistik partiýa hereket etmelidir diýen kanun kabul edildi. 1933-nji ýylyň dekabry aýynda “ýeke-täk milli döwletiň partiýasyny beýleki ähli partiýalar hemaýat etmelidir” diýen gizlin kanun kabul edildi. Bu kanun Germaniýa döwletiniň gizlin hereket edýän hökümet tarapyndan karar edildi. 1933-nji ýylyň sentýabr aýynda faşistler reýhstag jaýynyň otlanylygy barada sud haýynçylykly proseslerini geçirdiler. Kommunistleriniň üstüne haýwat atmak bilen faşistler dünýä jemgyýetiniň gözüniň alnynda özleriniň alyp barýan terrorçylykly, Germaniýada bolup geçýän elhenç jenaýatlarynyň üstüni ýapmaklygyna dyrjaşyardylar. Bu waka 1933-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 21-den tä dekabry aýynyň 23-ne çenli Leýpsigde geçdi, Emigrasiýada baban Dimitrow, bolan wakanyň esasy günäkäri diýilipdir. Dimitrow Leýpsigde baban prosisinde, ähli faşistik ulgamyny paş edipdir. Hemmeler Dimitrowyň arkasynda durýardylar. Leýpsigde bolan sud ähli günäkärleri aklady, bu bolsa antifaşistik halkara guramanyň gazanan ýeňişi boldy. 1934-nji ýylyň Gorkut aýynyň 30-da Gitleriň tarapdarlarynyň ählisi atyldy. Faşistik partiýasynyň içki krizisi boldy. Emma bu krizis tiz ara ýatyrlydy. 1934-nji ýylda MK-KPG-kabul edilen kararynda Gitlerçilik partiýasynda, refimde, gitlerçilik diktaturasynda krizis bişişdi, ýöne iýon aýynyň ganly söweşi, finans kapitalistleri faşistik partiýasy bilen soýuzy has-da berkleşdi we gitlere krizisi ýatymaga kömek edipdirler. Faşistik germaniýasy birinji gününden başlap urşa ýardam ykdysadyýetine taýýarlyk görýärdiler. Faşistik diktaturasy özleriniň hususyýetçilik hereketlerini okgunly öňe sürmekde giňeşli el açgy. Faşistik režim döwürlerinde amala aşan militaristik ykdysadyýet, beýleki imperialistik döwletlerden, esasan hem Angliýa ABŞ goldaw kömek isleýärdiler. Angliýa, ABŞ tarapyndan berilýän kömegini-faşistik Germaniýasy harby materiallaryny, ykdysadyýetine, senagatyna şeýle hem harby-tehnika kömegine beren karz pullaryndan boşadypdyr diýip Germanlar düşünipdirler. 1933-nji ýyllardan başlap Germaniýa döwleti, beýleki kapitalistik döwletleri ýaly, ýuwaş-ýuwaşdan krizisden çykyp başlaýar. Iri German

monopolistleri Gitleriň tarapdarlary ýurduň ykdysadyýetini häkimiýetden göz-göni öz ýolbaşçylygyna alypdyrlar. 1933-nji ýylyň aprel aýynda ähli taýýarlyk çärelerine Nowruz aýynda döredilen sowet goranyş ýolbaşçylyk edipdir, bu gaty gizlinlikde hereket edipdir. Germaniýa döwletiniň ykdysadyýetini uýgunlaşdyrmakda baş german sowetiniň hojalyk guramasy döredilýär. Ýagny senagat kärhananyň essi ýeke-täk ýolbaşçysy bolup ol iş günü, ştraflary kesgitläpdir. Ähli kollektiw işçileri hojaýyna “wepaly” – boýon egmeli bolupdyr. Bu kanun taryhda entäk görülmändi, işçileriň ar-namysyna degilipdir. Köpçüligi aldamak üçin kanuny “Germaniýada parahatçylyk ýoluny dikeltmek” – üçin dikeldildi, ýola goýuldy diýip hereket edýärdi. Şeýle hem zabastowkalary, mitingleri ýatyrnak barada,, şeýle hem iş haklaryny köpeltmek göreş alyp barmak ýatyryldy. 1933-nji ýylyň maý aýynda bölekleýin, 1935-nji ýylyň iýun aýynda mejburi boýun egmeklik girizildi. Germaniýa döwleti mugtyna iş düýjinden peýdalanyndyrlar. Ähli kynçylyklar işçileriň, orta gatlak ilata düşüpdür, iş haklary azaldyldy, iş günini, iş sagaty köpelyärdi. 1937-nji ýylda Germaniýada 10 sagatlyk iş girizildi. Döwlet hökümeti iri monopolistlere kömek berýärdiler. Obalarda salgyt ulgamy daýhanlaryň üstüne atyldy. Faşistik germaniýasy iri ýonkerleri goldaw berýärdiler. 1933-nji ýylda ýerleri, köşklerrini ýaşaýan jaýlaryny nesillere goýupdyrlar. Bu kanun esasynda daýhanlar arassa gably ariýalara degişli, faşistleriň syýasy garaýyşlaryny, syýasatyna deň garaýanlar we özüleriniň hususy ýeri bar giripdirler. Bu hojalyk özüleriniň emlägini bölmäge hukugy bolmandyr. Olar uly ogluna geçipdir, galan maşgala çlenleri hojalykdan çykyp gitmäge mejbur bolupdyrlar. Olar ýer salgytdan boşadylypdyr. Faşistik hökümeti daýhanlaryň ähli jemgyýetini ýok etdi, onuň ýerine 1933-nji ýylyň sentýabr aýynda “ýeke-täk imperialistik gatlagyny döredipdir”, oňa iri ýonkerler ýolbaşçylyk edipdir. Daýhanlaryň ýaşaýyş ýagdaýlary agyrlaşypdy. Şeýle hem senetçileriň, ownuk söwdagärleriň ýagdaýlary agyrdy. 1933-nji ýyldan tä 1939-njy ýyla çenli 160 müň ownuk magasinleri ýapdylar. Döwlet monopolistlik kapitalizmi – özüniň işçileriniň üstlerinden berk kontrollygyny ýöredipdirler. Ýurtda işsizleriň sanlary azadyldy ýagny, 1933-nji ýylda 4,8 mln adamdan 1938-nji ýyla çenli 469 müň azadyldy. Ýurtda ykdysady krizisden soňra, kapitalyň ýagdaýy gowlandy durýan bolsa, 1939-njy ýylda 51 sany goşundan durýardy. Şeýle hem olaryň deňiz ýaraglardan güýç topladylar. Döwlet ähli ýarag güýçlerini diketdenden soňra 1933-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 14-de “Liga milletden” çykýanlygyny jar etdiler. 1935-nji ýylyň iýun aýynyň 18-de anglo german ylalaşygydygyny baglaşylandan soň, faşistik Germaniýanyň harby deňiz flotynyň gurluşygyna elleriniçozdylar. 1936-njy ýylyň iýun aýynda faşistik döwleti Germaniýa, Italiýa özüleriniň Ispaniýa garşy interwensiýalaryna girişdiler. Döwlet hökümeti gitler germaniýasynyň alyp barýan işlerine goşulmaýardylar, bu bolsa olaryň hereketlerini has hem çaltlaşdyrды. Germaniýa Italiýa döwletleri Ýewropa, ABŞ tarapyndan edilýän hereketlere seredip, 1936-njy ýylyň oktýabr aýynyň 25-ne olar gizlin şertnama baglaşdylar, esasan içerki syýasatda olar ýakyndan hereket edýärdiler. Bu akt taryhda “OS Berlin - Pim” ady bilen girdi. Bu ýyllarda Germaniýa Dunaý ýurtlary bilen gatnaşyklaryny aktiwleşdirildi. Germaniýa döwleti Awstriýa, Çehoslowakiýa döwletlerini basyp almaklygyny maksat edinýärdi. 1936-njy ýylyň awgust aýynyň 4-ne Awstriýa döwleti bilen şertnama

baglanşdy. 1937-nji ýylda Germaniýa döwleti Gitler Awstriýadöwleti Galifans bilen gepleşikler geçirildi. Onda germaniýa özüniň syýasatyny alyp barmakda kömek berjekdigini aýtdy. 1938-nji ýylyň mart aýynyň 11-de Awstriýany basyp aldylar we ony “Üçünji imperiýa” – atly territoriýa birleşdirdiler. Germaniýa Awstriýany basyp alandan soňra gitler özleriniň güýjini Çehoslowakiýa tarap gönükdirdiler. 1938-nji ýylyň sentýabr aýynyň 30-da Mýunhenden Germaniýa, Angliýa, Fransiýa, Italiýa döwletleriň arasynda ylalaşyga gol çekildi. Ýagny ähli Çehoslowakiýa Germaniýaň eline geçdi we ol ýerdäki ýaraglar onuň hususyýetine geçdi. Şol bir wagtda anglo-german ylalaşyga gol çekildi, ýagny bir-birine çozmazlyk barada 1938-nji ýylyň dekabry aýynyň 6-na Germaniýa, Fransiýa döwletleriň arasynda ylalaşyga gol çekdiler. Bu ylalaşyga gol çekişip iňlis, Fransuz hökümetleri gitleriň howpuny öňe alyp, ony SSSR-e tarap gönükdirmek niýet bolupdyr.

1939-njy ýylyň mart aýynyň 15-de german goşunlary Çehoslowakiýaň ähli territoriýalaryny gabady. Slawakiýa döwleti Germaniýa döwletine formal ýagdaýda boýun egdiler. Bogemiýa, Morawiýa, Germaniýa döwletine “protektorat” – hökmünde girdiler. Çehoslowakiýa Germaniýa tarapyndan alyndy. German ykdysadyýetçileri Çehoslowakiýada bar bolan ähli iri senagat kärhanalaryny ellerine aldylar. Germaniýa döwletinde diňe bir senagat kärhanalary köpelmän, eýsem harby ýaraglary hem köpeldildi. 1939-njy ýylyň ýazynda Germaniýa SSSR-e bir-birine çozmazlyk barada şertnama baglaşmak barada teklipli etdi. SSSR olaryň tekliplerine razylyk berdi. 1939-njy ýylyň awgust aýynyň 23-ne olaryň arasynda şertnama baglaşyldy. 1938-nji ýylyň ikinji ýarymynda German döwletiniň ykdysadyýeti dünýä krizisden soňra has pese gaçdy. Ýurtda uly ädimleri bilen urşa taýýarlyk döwürler. 1939-njy ýylyň ýazynda 180 müň guramalar urşa taýýardylar. 1938-nji ýylyň iýun aýynyň 22-de işçileriň işleri has hem güýçlendirildi. 1939-njy ýylyň 1 iş sagatlary 10 sagatdan 14 sagata köpeldildi. Senagat kärhanalaryda harytlar köpeldilýärdi, işçileriň sany 21,7 mln ýetdi. Gitler Germaniýasy ikinji jahan urşuna başladylar.

Germaniýa Demokratik Respublikasynyň döremegi we onun ösüş ýoly (1945-1949-1990ý).

I

GDR –iň tutýan meýdany 108 müň kw. nm. Ilaty 17 mln.

Mälim bolşy ýaly, ilkinji jahan urşy germaniýanyň we onuň satellitleriniň (ýaranlarynyň) ýeňilmegi bilen gutardy. 1995-njy ýylyň maglumatlaryna görä Germaniýa şu uruşda 13 mln. 600 müň adam ýitirdi. Şondan 10 mln. Sowet-german frontynda ýok edildi. 1945-nji ýylyň 5 – nji iýun aýynda soýuzdaş döwletler germaniýany dört okupasion zona böldiler. 1. Iňlis okupasion zonasyna şu aşakdaky erler girdi: Şlezwiç –Golşteýn, Aşaky Şaksoniýa, Demirgazyk Reýn-Westafaniýa, Gamburg-. 2.Amerikan zonasyna: Gassen, Babariýa, Býurtemberg-Baden, Bremen. 3. Fransuz zonasy. reýnald Pfals, Baden, Býurtemberg-Gogensolleri we Saor. 4.Sowet zonasyna-Meklenburg, Bardenburg, Saksoniýa-Angalt, Saksoniýa, Týuringiýa. Görişimiz ýaly Germaniýanyň iň baý , senagatly

we gür ilaty erleri ünbatar ýurtlarynyň paýyna düşdi. Sowet Soýuzynyň paýyna bolsa uruş zerarly tozduylan, çig mala we ýangyja örän garyp erler düşdi. Soýuzdaş ýurtlaryň ylalaşygyna görä Berlin hem dört okupasiýon zona bölindi. Günbatar Berlinde amerikan, inlis we fransuz zonalary bardy. Gündogar Berlin Sowet oknupasiýon zonasyna girdi. Berlini oknupirlän ýurtlaryň şol erde oknupasion goşunlary hem erleşýärdi.

II

ABŞ, Angliýa we Fransiýa öz zonalaryny birleşdiren soň, Sowet Soýuzy hem özüne degişli zonada bir näçe sýýasy we ykdysady çäreleri görüp başlady. Podstdam konferensiýalary ylaýyklykda Germaniýanyň Gündogar böleginde denasifikasiýa, demilitarizasiýa we demokratizasiýa prosesleri doly amala aşyryldy. 1949-njy ýylyň sentýabr aýynda GFR jar edilenden soň, Sowet Soýuzy we Gündogar Germaniýanyň işewür toparlary, Gündogarda işçi - daýhan Germaniýanyň döredilmegini makulladylar we 1949-njy ýylyň 7- nji oktýabrynda Germaniýada demokratik respublikanyň dörandigini jar etdiler. Şeýlelik bilen, Germaniýanyň ikä bölünşiği öz doly üýjine girdi. Germaniýany birleşdirmek baradaky ähli öňe sürilen planlary we proýektler Günbatar bilen Gündogaryň bähbitleriniň çapraz gelyandigini ene bir gezek subut etdi. Germaniýanyň Gündogar böleginde Sowet –Soýuzynyň inisiatiwasy boýunça bir näçe sosial-ykdysady çäreler geçirildi. Birinji nobatda german konserinleri we gaýry monopolistik birleşmeler gadagan edildi. Faşistikpartiýanyň ýolbaşçylarynyň zawodlary, fabrikleri, erleri, banklary millileşdirildi. Şolaryň üstinden işçi kontrolygy döredildi. Hemme erde öňki döwlet çinownikleri, sudýalary, poliseýleri, orta we ýokary mekdebiň reansion garaýyşlary mugallymlary işlerinden çetleşdirildiler. Az salymymyň içinde işçilerden, daýhanlardan we beýleki aşak gatlaklardan sosializm ideýasyna wepaly içekildiler.

Geçirilen agrar reformasynyň hetijesinde öňki ersiz we az erli daýhanlar we batraklar mugut erli boldylar. GDR kapitalistik gatnaşyklar yok edildi. Sowet Soýuzynyň kömegi bilen köp ykdysady kynçylyklar eňip geçildi. 1946-njy ýylyň Germaniýanyň Kommunistik partiýasy bilen Germaniýanyň Sosial-demokratik partiýasy birleşip Germaniýanyň bütewi Sosialistikpartiýasy (SEPG-Germaniýanyň bütewi sosialistik partiýasy) emele geldi. İşçi partiýanyň ýolbaşçylary döwlete we hökümede ýolbaşçylyk edip başladylar. Germaniýanyň öňki pomunistik partiýasynyň lideri Wilgelm Pin GDR-iň prezidentligine saýlandy. Germaniýanyň öňki Sosial demokratik partiýasynyň başlygy Otto Grotewol bolsa GDR-de, ähli antiwasistik we demokratik partiýalara legan (açyk) hereket etmäge ýol berildi. Şu pursatdan peýdalanyp öňki buržuaz partiallar hem öž aralaryny berkidip ýurdy edara etmäge gatnaşyp başladylar. Mysal üçin HDS (Hristian demokratiksoýuz), Liberan –demokratik partiýa (LDP) we başgada jemgyýetçilik guramalary hyzmatdaşlyklar hökümet organlaryndada, parlament saýlawlaryndada demokratikýollar bilen amala aşyryardy. GDR-iň parlamentiniň ady Halk Palatasy. Halk Palatasyna bolan saýlawlarda GDR-de legal partiýalaryň (antifaşistik) wekilleriniň hemmesi gatnaşýar GDR-iň ýaşan döwrinde, esasy

dolandyryjy partiya SEPG (Germaniýanyň bütewi sostiastik partiýasy) partiýasydy.

III

GDR –dörän güninden başlap, ýurdy sosialistik ýol bilen ösdürilmegi ençeme planlaryny işläp düzdi. Sowet Soýuzy şu ýurda ägirt uly möçberde kömekleri berýärdi. 1950-nji ýylda SSSR GDR-iň ýolbaşçylarynyň isleglerini kanagatlandyryp öz reparation paýyny 50 % aýryldy. GDR Sowet Soýuzyna 10 mlnd. dollar repertasiya (töleg) tölemelidi. 1953-nji ýylyň SSSR GDR-iň galan bergileriniň hemmesini geçdi. Ondan başgada Sowet Soýuzy GDR-iň ykdysadietini gowulandyrmak maksady bilen uly pul –kredit berdi. Şeýle edip millileşdirilen senagatlaryň we SSSR uly kömek bermegi netijesinde GDR-de sosializmiň düýbi tutulyp başlandy. XX asyryň 50-60-njy ýyllarynda Sowet Soýuzynyň kömegi bilen GDR-de agyr industriya gurluşygy başlandy. Sowet proektleriniň esasynda demir, polat çöýün eredýän zawodlar, şahtalar werfler, maşın gurlyşyk senagaty, awtomobil, elektrotehnika, elektrofon senagatlary we enjamlary guruldy. Şol zawodlary işlemek üçin SSSR-den arzan kömür, demir, nebit we nebitiň produktlary, gaz, elektroenergiya we başgada örän köp zatlar gelyärdi. Sowet Soýuzyndan GDR we beýleki sostiastik ýurtlara nebit geçiriji (neftoprowod) “Drujba”, gaz geçirijiler “Soýuz”, “Bratstwo”, Energosistema “Mir”, “Urgeniý- Uzgorod Pomary”-çirijiler barýardylar. Şol Intergasion (bileleşik_ obýektler bolmasa ekeje sostiastik ýurdam senagatyna ösdürip biljek dälidi. 60-70-nji ýyllarda GDR her hili himiki önümleri, EWM-leri , awiasiya zawodlaryny, wagon gurluşygyny, hatda senagat robotlaryny çenli çykaryp başlady. Şol ýyllarda GDR dünýäniň ýokary ösen 10 ýurduň hataryna goşuldy. Onuň öndürýän senagat harytlary ýokary hilidi. Emma Günbatar Germaniýanyň çykaryan harytlary bilen deňedireniňizde olardan gaty pesdi. GDR-iň senagat harytlary Günbatar Ýewropa ýurtlarynda isleg bildirilmeýärdi. Şonuň üçin hem GDR-iň senagat önümleriniň 70% Sowet Soýuzyna, galan 30% bolsa beýleki sosialistik ýurtlarda satyn alynýardy. Ýokarda görkezilen üstünlikler ykdysadyýeti ekstensiw ýol bilen ösdürmegiň hasabyna gazanyldy.

Bu diýmek, aýak aldygyna täze senagatlary we ykdysady obýektleri gurup, olaryň hasabyna haryt dolanyşygyny artdyrmakdy. 80-nji ýyllarda GDR-iň hökümedi we planlaş dyryş edaralar ol praktikadan el çekmäge mejbur boldular. Ykdysadyýeti intensiw ýol bilen ösdürmek gaty köp harajatlary talap edýärdi. Senagat pudaklaryny bolsa täze stanoklar bilen, maşynlar bilen enjamlaşdyrmaly bolýardy. Ol enjamlaryň köp bölegini bolsa goňşy GFR gymmat bahadan almaly bolýardy. Sehagat önümliginde hil we netijelilige ank üns berilip başlandy. Emma 80-nji ýyllaryň netijeleri planlaşdyrylandakydan ep-esli pesdi. GDR-iň hökümedi alýan senagat enjamlaryny kreditiň (karz puluň) hasabyna alýanlygy zerarly gitdigiçe bergä batýardy. 1989-njy ýylda GDR Günbataryň industrial ýurtlaryna 19 mlrd. dollar bergi etdi. Hökümet bu şowsuzlyklary halkdan berk gizleýärdi. Halkyň hal-ýagdaýy bolsa gitdigiçe pecelýärdi.

Şu ýagdaýda GDR-iň ilaty 1988-1989-njy ýylda uly demonstrasiýalary we mitingleri gurap başladylar. 1989-njy ýylyň noýabr aýynda bolsa olar ýigrenji Berlin diwaryny ýykdylar. GDR-iň partiya we hökümet ýolbaşçysy E. Honekker

iş başyndan aýrylmaga mejbur boldy. GDR-iň dolandyryjy partiýasy-GBSP dargady we oňuň ýerine Demokratik Sosializm partiýasy döredi. GDR-iň ýolbaşçylygyna täze syýasy partiýalar bilen täze ýolbaçylar geldiler.

Şol syýasy güýçler 1990-njy ýylyň mart aýynda parlament saýlawlaryny geçirdiler. Saýlawlarda Federatiw Germaniýanyň hökümedi tarapyndan goldanylan “Germaniýa üçin alyans” partiýasy uly ýeňiş gazandy. Federatiw Germaniýa Gündogar Germaniýa ägirt köp mukdarda maliýe we material kömegini berýärdi. 1990-njy ýylyň iýul aýynyň 1-de Bundestag bilen Halk palatasy özara walýuta, ykdysady we sosial birlik barada ylalaşdylar.

Soňra bolsa FRG we GDR ol mesele barada döwlet şertnamasyna gol çekdiler. 1990-njy ýylyň iýul aýynyň 1-de nemes markasy GDR-de ýöräp başlady. Indi FRG, GDR we Günbatar Berlin bir ykdysady, walýuta we sosial birlige öwrüldiler. 1990-njy ýylyň oktyabr aýynyň 3-de –nemes halkynyň birleşen günü diýilip hasap edilýär. Şol gün GDR-iň FRG sostabyna girdi. Şol gün Federatiw Germaniýanyň Konstitutsiýasy GDR öz içine aldy. Şeýlelik bilen 45 ýyldan soň Germaniýa gaýtadan birleşdi. Oktyabr aýynyň 3-ne nemes halky ýylda uly baýramçylyk bilen belleýär. Iki Germaniýanyň birleşmesi Ýewropada we бүтін дүнйәде howpsyzlygy berkitdi. Дүнйәниң демократик we progressiw pikirli adamlary şu wakany makullamak bilen kabul etdiler.

Germaniýa Federatiw Respublikasy 1949-2010 ý.

I

GFR tutýan meýdany 248 müň kw.km. Ilaty 62 mln. (1974 ý). GDR biri-genden soň meýdany 356 müň kw.km. Ilaty 80 mln. Ikinji jahan urşunda Germaniýanyň ykdysadyeti çökdí. Uruş zerarly Germaniýanyň industriýasy, oba hojalygy, bank sistemalary, içeri we daşary söwdalary бүс бүтүнleýin weýran boldy. Emma 1949-njy ýyldan başlap, haçanda ýurduň ykdysadyýetini hökümediň özi eline alandan soň, ABS-nyň uly maliýe we ylmy-tehniki kömekleri ýetişenden soň Germaniýa kem-kemden stabil ýagdaýa eýe bolýar. Germaniýa Federatiw Respublikasynyň iň çalt depgin bilen ösen ýyllary diýilip 1950-1960-njy ýyllar, ýagny şol on ýyllyk hasap edilýär.

Germaniýanyň ykdysadyeti örän çalt depginde ösýärdi. Her ýylky senagat önüminiň ösüşi 10-15% bolan ýyllary hem bolupdy. Şu 10 ýyllykda Germaniýanyň senagat önümi 2,5 esse köpeldi. Germaniýa hemme görkezijiler boýunça Angliýadan, Fransiýadan, Italiýadan öňe geçip kapitalistik дүнйәде ABS-dan soň ikinji orna çykdy. Emma 60-njy ýyllaryň ahyrynda ol Ýaponiýa öz ornuny berip 3-nji ýere geçdi. Bir söz bilen aýdanyňda, Germaniýanyň ykdysatçylary, sosiologlary, filosoflary we syýasy işewür toparlary "biz дүнйәде üçünji ýurt, ikikitlerden soň" diýýärdiler. Iki kit diýýänleri ABS bilen SSSR-di.

Federatiw Germaniýa bary - ýogy 10- 12 Yylyň içinde ýokary ösen industrial ýurda öwrüldi. Onuň senagatynyň esasy bölegini polat we çоýун eredýän kärhanalar, maşyn gurluşyk senagaty, gämi gurluşygy, gurluşyk industriýasy, kömür senagaty, elektrotehnika senagaty, himiýa, nebit, nebiti we gazy gaýtadan işlemek senagatlary tutýardylar.

60 - 70 -nji ýyllaryň ylmy - tehniki rewolýusiýasy Federatiw Germaniýada uly derejelere ýetdi. Şu ýurt ylmyň we tehnikanyň gazanan netijelerini önümçilige ornaşdyrmak bilen mundan beýläk hem uly üstünliklere eýe boldy. Federatiw Germaniýada 80 - 90 -njy ýyllarda senagatyň iň öňde baryjy görnüşleri ösüş ýoluna düşdi. Olap şu aşakdakylardan ybaratdy: elektrotehnika, elektron, awtomobil, himiýa, nebit, nebit - himiýa, atom, raketa we beýleki senagat pudaklary uly üstünlikler gazandylar. Federatiw Germaniýa şol bir wagtyň özünde örän ýokary derejede ösen oba hojalyk ýurtdy. Şu ýurtda dänäniň, kartofeliň, gant şugundyrynyň we beýleki oba hojalyk önümleriniň iň ýokary hasyllary alynýar. GFR-de oba hojalygynyň iň esasy pudaklarynyň biri hem maldarçylykdyr. Şu ýurtda esasan et, süýt we ýün berýän mallara uly üns berilýär. Birinji orunda süýtli sygyrlar ösdürilip ýetişdirilýär. Häzirki maglumatlara görä 1 daýhan 67 şäherini ekleýär. Şu günki Germaniýa dünýäde iň ýokary ösen 3 döwletiň hatarynda, ýagny ABS, Ýaponiýa we GFR. Häzir daşary ýurtlara haryt we kapital eksport etmekde hem GFR ilkinjileriň hatarynda. Daşary ýurtlar bilen söwda etmekde we söwdadan düşýän girdeýjiler babatda GFR dünýäde 1- nji orna çykdy.

II

Germaniýa uruşda ýeňilenden soň antigitler kaolisiýasyna girýän döwletler, ýagny ABS, SSSR, Angliýa we Fransiýa. Germaniýany 4 bölege böldüler. Germaniýanyň paýtagty Berlini hem 4 - e böldüler. Tä 1949 - nji ýyla çenli şol ýurtlar, ýagny her kim öz okkupasion zonasynda öz syýasatyny, ykdysady we beýleki meceleleri özleriçe çözürdiler. 1947-nji ýylda inlisler bilen amerikanlar öz okkupasion zonalaryny birikdirip Bizoniýa emele getirdiler. Az salymdan soň Bizoniýa, Trizoniýa öwrüldi, sebäbi fransuzlaram öz zonalaryny goşdular. Şeýlelik bilen Günbatar Germaniýa bir bitewi zona öwrüldi. 1948 - nji ýylyň iýun aýynyň 20 - de Günbatar Germaniýada senagat pul reformasy geçirildi. Indi Germaniýanyň Günbatarynda täze nemes markalary hereket edýärdiler. Indi bolsa Günbatar Germaniýada seperat döwleti döretmek üçin Konstitusiýa işläp düzmelidi we parlamente (bundestaga) saýlawlary çirmek galypdy. 1949 - nji ýylyň sentýabr aýynyň 20 -de GFR - nyň döredilýändigini jar edildi. Muňa jogap edip Sowet Soýuzy 1949 - nji ýylyň oktyabr aýynyň 7 - de Gündogar Germaniýada German Demokratik Respublikasynyň döredilendigini jar edýär. Indi ozalky Germaniýanyň territoriýasynda iki nemes döwleti emele geldi. Bu " sowuk urşun " alamatlarydy.

GFR Konstitusiýasynyň esasynda şu döwlet 10 ýerlerden ybaratdyr: Bawariýa, Bremen, Gamburg, Gessen, Aşaky Saksoniýa, Demirgazyk Reýn - Westfaniýa, Reýnland -Pfals, Slezwiç - Golşteýn, Baden - Wýurtemberg we Saar. GFR- e girýän her bir ýeriň özüniň parlamenti (lantag) bar. Ýerleriň giň awtonomiýalary bardyr. Olar öz ýerli meselelerini federal hökümetden rugsat soramazdan özbaşdak çözüp bilýärler.

1949 - nji ýylda Konstitusiýa boýunça GFR iň ýokary döwlet organy - parlament (bundestag). Parlament iki palatadan ybarat : 1. bundestag (aşaky palata) we 2. bundestrat (ýokary palata). Her 4 ýyldan parlament saýlawlary bolup geçär. Döwletiň başlygy federal prezident. Ol 5 möhleti bilen saýlanýar,

federal ýygnagy tarapyndan. 1949 - ný ýylyň sentýabr aýynyň 20 de GFR hökümeti düzüldi. Onuň birinji kansleri HDS partiýasynyň lideri K. Adenauer boldy. GFR köp partlýaly, hukuk döwleti. Sol partiýalaryň in esasylyry şu aşakdakylardan ybarat: HDS\ HSS, 1945 - nji ýylda döredi.

Şu partiýa uly ýer eýeleriniň, iri kapitalistleriň we bankirleriň döreden partiýasydy. Onuň lideri K. Adenauer 1949 - ný ýyldan 1963- nji ýyl aralygynda 14 ýyllap kansler boldy. Onuň hökümede ýolbaşçylyk eden ýyllaryna "Adenaueriň erasy" diýip at berdiler. Ikinji orunda GSDP (Germaniýanyň sosial-demokratik partiýasy) durýar. Sosial- demokratik partiýa in köp agzany partiýa 900 müň adam 1988-nji ýylyň maglumatyna görä. Şu partiýa nemes işçleriniň esasy partiýasy. Köp ýyllaryň dowamynda partiýanyň lideri Willi Brandt boldy. Ol 1969-1974-nji ýyllarda GFR kansleri boldy.

Buržuaziýanyň ýene-de bir täsirli partiýasy SwDPG (Germaniýanyň azat demokratik partiýasy). Şu partiýa 1948-nji ýylda emele geldi. Onuň esasy daýanjy senagat we söwda buržuaziýasydyr. Şu partiýa HDS\HSS bilen SDP (sosial-demokratik partiýa) arasynda durýar. Azat demokratlar köplenç HDS\HSS partiýasy bilen bir bloga girip hökümediň agzasy bolýarlar. Wagtal-wagtal bolsa olar SDP bilen hem bilelikde hökümet döredýärler. Parlament saýlawlarynda şu partiýa ses berýänleriň köpüsi ownuk we orta senagat buržuaziýasy bolup, soňky wagtlarda intelligensiýanyň hem bir topary şu partiýany goldaýarlar.

III

Ýokarda görkezilişi ýaly Günbatar Germaniýa ýokary ösen industrial ýurt. Sonuň üçin hem işçileriň we çyllukçylaryň sany ýyl-ýyldan köpelip gidip barýar. 1950 -nji ýylda işçileriň we gullukçylaryň sany 15,5 mln. bolan bolsa, 1955-hji ýylda 18,1 mln., 1957-nji ýylda 19,3 mln. 1972-nji ýylda bolsa olaryň sany 22 mln. adama ýetdi. Şol wagtlar GFR ilaty 51 mln. adamdy. XX asyryň 90-njy ýyllarynda bolsa işçiler, gullukçylar we orta gatlakdaky ilat GFR ilatynyň 1\3 tutýar. Nemes işçileri, gullukçylary we orta gatlakdaky işgärler özleriniň tertipliligi, zähmetkeşligi, dogruçylygy bilen tapawutlanýarlar. Nemesleriň şu häsiýetleri bütün dünýä belli. Germaniýanyň işçileri nesilden-nesile geçip gelýän işçilerdir.

Olar ähli işçi toparlarynyň 60-65% tutýarlar. İşçileriň şu toparlary Germaniýanyň in esasy senagat pudaklarynda işleýärler. Olaryň ýasy şahtalarda, ýagny kömür senagatynda, gämi gurluşyk, metallurgiýa, maşyn gurluşygynda, dokma senagatynda, 60-70-nji ýyllardan başlap bolsa elektrotehnika, elektron, raketa we atom senagatlarynda zähmet çekýärler. Nemes işçileriniň we gullukçylarynyň profsoýuz birleşmesi ONP (obýedineniýe nemeskih profsoýuzow - nemes profsoýuzlarynyň birleşmesi) 70-nji ýyllaryň maglumatyna görä 6 mln. agzasy bar. ONP Germaniýanyň sosial-demokratik partiýasynyň täsiri actynda hereket edýär. Germaniýanyň sosial- demokratik partiýasy bilen ONP-birleşmesiniň arasynda örän hyzmatdaşlykly kontaktlar bar. Şeýle kontaktlar parlament saýlawlarynda we ýerli saýlawlarda has hem öz netijelerini görkezýärler. Köp millionly nemes işçileri , gullukçylary we orta gürpdäki ilat hökümediň ykdysady, syýasy we sosial syýasatyna özüniň uly täsirini ýetirýär.

Nemes işçileri we gullukçylary özleriniň sosial göreşlerine şu aşakdaky talaplary öňe sürüpdirler, ýagny 1. Iş hakynyň köpeldilmegini. 2. Iş wagtynyň azaldylmagyny. 3. Işçi profsoýuzlary bilen kärhana eýeleriniň arasynda kollektiwleýin şertnamalara gol çekmek. 4. Sosial strahowanlyýelerini giňeltmek. 5. Medisinna kömeklerini ýokary derejede gurmak we onuň çykdaýjylarynyň bir bölegini işçiniň ýa-da gullukçynyň işleýän kärhanasyna çekdirmek ýaly wajyp talaplar orta atylýardy. Şdan soňky ýyllarda nemes işçileriň we gullukçylarynyň öňe süren talaplarynyň biri hem militarizme we ahmyrçylyga garşy göreş bolupdyr. Köpçülikleýin geçirilýän mitinglerde we demonstrasiýalarda GFR-den Germaniýanyň parahatçylykly ýol bilen birleşdirilmegi hem öňe sürülýän talaplaryň esalarynyň biridir. Nemes işçileriniň we gullukçylarynyň bir bölegi Germaniýanyň kommunistik partiýasynyň yzyndan barýar.

Ürüşdan soňky ýyllarda kompartiýanyň täsiri ep-esli derejede pese gaçdy. Sebäbi gitlerçiler kommunistlerden rehimsiz oç alyp, olaryň iň aktiw agzalaryny ýok etdiler. Soňraky ýyllarda bolsa Adenaueryň hökümedi kompartiýany gadagan etdi. Şu wakalara kommunistleriň özlari günäkär, sebäbi ýerliksiz ýerden olar işçileri gozgalaň edip Adenaueryň hökümedini ýykмага çagyrypdy.

IV

Günbatar ermaniýanyň häkimiýetleri daşary syýasat barada gürrüň edenlerinde, Germaniýanyň bölünüşiginde, onuň başyndan geçirýän ähli kynçylyklaryny Sowet Soýuzynyň üstüne atýardy. Öz gezeginde Sowet Soýuzy bolsa Germaniýanyň ikä bölünmeginiň düýp sebäpkärleri höküminde Günbatary, birinji nobatda hem ABS-y günäkärleýärdi. Ümuman aýdanynda şu mesele boýunça tas ýarym asyr çekeleşik dowam etdi. ABS, Angliýa we Fransiýa Podsdam Konferensiýasynyň kararlaryny yzly-yzyna bozup GFR dörettdiler. Onuň daşary syýasatyna bolsa berk kontrolygy girizdiler. GFR Angliýanyň 62 müňden ybarat "Reýn armiyasy" saklanýardy. Fransiýanyň 50 müň goşuny, ABS 250 müň goşuny ýerleşipdiler. Olardan başga-da GFR Belgiýa, Niderlandlaryň we Kanadanyň kiçeňräk goşunlary bardy. Günbatar kem-kemden Germaniýanyň ykdysady potensialyny aýaga galdyrdy. Sol maksatlar bilen 1951-nji ýylda GFR, Fransiýa, Italiýa, Belgiýa, Gollandiýa, we Lýuksemburg özaralarynda "ÝEOUS" (Ýewropeýskoe obýedineniye ugnýa i stali" - "Ýewropanyň kömür we polat birleşigi") atly Halkara döwlet-monopolistik birleşmeleri dörettdiler.

Şu birleşmä "Şumanyň plany" diýilipdir. Şu uly monopolistik birleşmede esasy rol GFR oýnaýar. Sebäbi şu birleşmede ähli çykarylýan kömüriň 60% we eredilýän poladyň bolsa 46% GFR önderýär. Günbatar ermaniýanyň monopoliýalary şu Halkara monopolistik birleşmeden öränuly girdeýjileri alyp başladylar. Bu bolsa GFR pozisialarynyň kem-kemden güýçlenmegine getirdi.

Günbatar ýurtlar GFR girizilen birhäçe çäklendirmeleri yzly-yzyna ýatyryp başladylar we oňa täze goşun bölümlerini (bundeswery) döretmäge rugsat berdiler. GFR 12 diwiziýa, ýagny 500 müň çemesi goşun döretmäge hukuk gazandy we 1955-nji ýylda NATO agza bolup girdi. Şundan soň SSSR bilen Günbataryň arasyndaky konfrontasiýa has hem ýtileşdi. Iki tarap hem ýaraglanşygy haýdadyp başladylar. Ýöne belläp geçmeli, GFR öz ýrdunda ýaraglaryň "gruppa AWS" (atom, bakteriologiki we himiýa) çykarmaga haky

ýok. Sanlyja ýylyň içinde GFR harby tarapdan güýçli ýurda öwrüldi. Ýokarda agzalan 500 müň goşundan başga-da GFR 600 müň adamdan ybarat rezerwistleri hem saklaýardy we ýaraglandyrýardy. Oňa "domaşniý bundeswer" diýip at berdiler. GFR tiz wagtyň içinde harby-howa güýçlerini ("Lýuftwaffe") we harby-deňiz güýçlerini ("bundesmarin") formirowat edip bildi.

70-80- nji ýyllarda bolsa GFR daşary ýurtlara ägirt köp mukdarda ýarag satmaga başlady. Germaniýanyň tanklary "Leopard - 1" we "Leopard - 2" arap ýrtlaryna satylýardy. Şeýlelik bilen Germaniýa Günbatar Ýewropada iň güýçli harby ýurda öwrüldi. Şeýle-de bolsa GFR esasy ýaraglary 70 km. daşa atmaly däl diýilip çäklendirildi. GFR bilen SSSR-iň we beýleki sosialistik ýurtlaryň arasynda mydama dartgynly ýagdaýlar ýüze çykyp durýardy. Olara mysal edip 1961- nji ýylda Berlin krizisini we başga-da köp mysallary getirip bolar. Germaniýa uruşdan soňky serhet araçäklerini, ylaýta-da GDR-iň döremegini ýazgarylady. Her hili ahmyrçy toparlar döreýärdi.

Iki ýurdyň tagallasy bilen diňe 1955-nji ýylda SSSR bilen Germaniýanyň arasynda diplomatik aragatnaşyklar goýuldy. Şeýlelik bilen SSSR bilen Germaniýanyň arasyndaky uruş ýagdaýy ýatyryldy. SSSR-e Germaniýanyň kansleri K. Adenauer resmi sapar bilen geldi. Emma dartgynlyk dowam edýärdi. Merkezi Ýewropa dünýäniň iň dartgynly regionyna öwrüldi. Şu ýerde NATO ýaranlygy bilen Warşawa blogyna girýän döwletleriň goşunlary we ýaraglary biri-biriniň garşysyna durýardylar. SSSR şu dartgynlygy gowşatmak maksady bilen 50- nji ýyllaryň ahyrynda "Rapaskiniň planyny" orta atdy. Şu plan boýunça Merkezi Ýewropany atomsyz zona öwürmek üçin GFR, GDR, Polşa, we ÇSSR öz ýerlerinden atom we raketa ýaraglaryny çykarmaly we goşunyň sanyny azaltmalydy. GFR şu plany tassyklamady, onyň şertlerini kabul edip bolmajak zat diýip tapdy. Onuň üstesihe-de GFR daşary syýasatynda "Halşteýniň doktrinasy" atly ideýany öňe sürüp dartgynlygy has hem berkitdi. Şu doktrina esasynda kimde kim GDR bilen diplomatik we söwda şertnamalaryny baglaşa GFR şol ýurtlar bilen derrew diplomatik gatnaşyklaryny kesýär. Şol döwletlere GFR hiç hili malie we ylmy-tehniki kömekleri bermeýär. Doktrinanyň esasy manysy: "dünýäde ýeke-täk Germaniýa bar, ol hem bolsa GFR. GDR diýilýän ýurt ýok. Ol SSSR-iň oýnawaç ýurdy" diýip tassyklaýar. GDR bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýan Kuba we Ýugoslawiýa GFR tarapyndan ýazgarylady we şoýurtlar bilen gatnaşyklar kesildi. "Halşteýniň doktrinasy"diňe Sowet Soýuzyna egilişik edýärdi, sebäbi onsyz GDR baradaky problemalary çözmek düýbünden mümkin däl. 50-60- nji ýyllarda ýene-de "german problemasy" beýik döwletleriň esasy meselesi bolup durýardy.

1970-nji ýylda şu jedelli mesele bir az gowşady, sebäbi şol ýylda GFR kansleri W. Brandt Sowet Soýuzyna gelip, Moskwa Şertnamasyna gol çekdi. Şol Şertnamanyň esasynda W. Brahdtyň uruşdan soňky çyzylan serhedi we GFR bilen GDR-iň serhetlerini ykrar etmäge mejbur boldy. Şu ädimler ep-esli ýagdaýda Halkara gatnaşyklaryny gowşatdy. Şondan soň BMG guramasyna iki Germaniýa birlikde kabul edildiler. Emma şeýle hem bolsa "german meselesi" doly çözülmän galdy. Sebäbi GFR GDR-i özbaşdak döwlet höküminde ykrar etmedi. GFR bilen GDR arasy birneme gowlaşdy. Iki ýurdyň arasynda malie we sowda işleri doly ýola goýldy. GFR lap GDR-iň ykdysadyýetine çuňňur aralaşyp başlady. Ondan

başga-da Günbatar Germaniýa GDR-de ýaşayan nemeslere öz ideologiýasyny hem ýaýratjak bolup jan çekýärdi. "German problemsy" diňe 1990-njy ýylda doly çözüldi.

Sol ýyl Günbatar Germaniýa bilen Gündogar Germaniýa birleşip bir bitewi döwlet emele geidi. Germaniýanyň birleşmeginde SSSR-iň şol wagtky prezidenti M.S.Gorbaçewyň roly ulydyr. Sowet Soýuzyndaky täzedan üýtgedip guramak, täze syýasy pikirlenmek, şularyň hemmesi halkara dargynlygyny gowşatdy. 1998-nji ýylyň sentýabr aýynda Federatiw Germaniýada bundestaga saýlawlar bolup geçdi. Şol saýlawlara ermaniýanyň syýasy partiýalary aýratyn üns berýärdiler. Onuň sebäbi HDS\HSS syýasy partiýalar 1982-nji ýyldan bäri häkimiýet başyndakylar HDS\HSS partiýanyň lideri Gelmut Kol 16 ýyllap Germaniýanyň knsleri bolup gelýädi. Şu saýlawda HDS\HSS we GSDP arasynda ýiti göreş başlandy.

Saýlawlar şu aşakdaky netijeleri görkezdi: GSDP sesleriň 41,4%, HDS\HSS-34,7% aldylar. Saýlawlaryň netijesinde GSDP lideri Gerhard Şreder, "Ýaşyllar" partiýasy bilen koalision hökümet emele getirdi. Su hökümede "gyzyl-ýaşyl" hökümet diýip at berýärler. 2002-nji ýylda bundestaga bolan täze saýlawlarda ýene-de sosial-demokratlar uly ýeňşi gazandylar. Partiýanyň lideri G. Şreder häkimiýet başynda galdy. Federatiw Germaniýa Türkmenistan bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. 1997-nji ýylda Türkmenistanyň prezidenti S.A.Nyýazow Federatiw Germaniýa resmi sapar bilen bardy we şol wagtky Germaniýanyň kansleri G.Kol bilen duşuşdy. Basym Türkmen-german işçi topary döredildi. Aşgabatda "Doýçe Bankyň" wekilhanasy işleýär. Häzirki wagtda Türkmenistanda 20 sany nemes firmalary işleýärler. Şolardan iň esasylyry "Simens", "Mersedes-Bens" we ş.m.

Türkmenistan bilen Federatiw Germaniýanyň arasynda birnäçe dokumentlere gol çekildi. Şol sanda Türkmen mekdeplerinde nemes dilini okatmak barada-da.

Beyik Galkynyş we täze özgertmeler eýýamynda hormatly Prezidentimiziň ta-gallasy netijesinde Germaniýa bilen ykdysady gatnaşyklar hil taýdan täze basgançaga ýokary galdy. Nebit-gaz pudagy, medisina, dokma senagaty, oba hojalygy, azyk se-nagaty, aragatnaşyk we telekommunikasiýa iki ýurduň hyzmatdaşlygynda ileri tutulýan ugurlar hasaplanýar.

2007-nji ýylda Türkmenistan bilen Germaniýanyň daşary söwda dolanşygy 193 million amerikan dollaryna barabar boldy. Nemes kompaniýalary nebit-gaz, ulag we aragatnaşyk, oba hojalyk ulgamynda işeňňir hyzmatdaşlyk etdiler. Ýurtda nemes kompaniýalarynyň gatnaşmagynda 97 sany maýa goýum taslamasy hasaba alyndy. Onuň möçberi 173,7 million amerikan dollaryna deňdir. Ýewro hasabynda 303,2 million ýewro barabar. Häzirki wagtda nemes maýa goýumlaýnyň gatnaşmaklarynda kompaniýalaryň, wekilçilikleriň we kompaniýalaryň bölümçeleriň 50-si Türkmenistanda işleýär. Ýurduň nebit-gaz pudagynda jemi 44 sany nemes maýa goýum taslamasy bar.

Türkmenistanyň Ýewropa Bileleşigine girýän döwletler bilen netijeli hyzmatdaşlygynda Germaniýa aýratyn orun degişlidir. Germaniýa Federatiw Respublikasy dünýäniň jemi içerki önüminiň 9 göterimine golaýyny öndürýär. Bu görkeziji boýunça ol Ýewropada 1-nji, dünýäniň ösen döwletleriniň arasynda

ABŞ-dan we Ýaponiýadan soň 3-nji ýerde durýar. Ine, şeýle ösen döwleti Türkmenistanyň özüne ygtybarly hyzmatdaş hökmünde saýlap almagy hem tötänden däl. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň nygtaýşy ýaly, dünýäniň ösen ýurtlarynyň biri bolan Germaniýa Federatiw Respublikasy häzirki wagtda Türkmenistanyň söwda-ykdysady hyzmatdaşlarynyň esasyalarynyň hataryna girýär.

Türkmenistanyň Germaniýa bilen özara bähbitli hyzmatdaşlygynyň mundan beýläkde has çunlaşjakdygyna doly ynam etmek üçin ähli esaslar bar. Bu ugurdaky hoş meýiller we anyk ugurlar türkmen-german iş toparynyň netijeli döwletara hyzmatdaşlygynyň pugtalandyrylmagyna gönükdirilen birinji mejlisi we onuň jemleri boýunça beýan edilen maglumatda öz aýdyň beýanyny tapdy. Hyzmatdaşlygyň taryhy tejribesi onuň geljeginiň hasam uly boljakdygyna ynam döredýär. Muny 2009-njy ýylyň iýunynda Aşgabatda geçirilen türkmen-german biznes forumyda birkemsiz subut etdi. Bu forum – özara bähbitli hyzmatdaşlygyň barha ilerleýändigine şaýatlyk etdi. Oňa gatnaşmak üçin GFR-iň Ykdysadyýet we tehnologiýalar federal ministrliginiň daşary ykdysady syýasat departamentiniň direktory Karl-Ernst Brauneriniň baştutanlygyndaky wekilçilikli delegasiýa Aşgabatda geldi. Nemes tarapyna iri german kompaniýalarynyň we maliye düzümleriniň 30-dan gowragy wekilçilik etdi.

Hormatly Prezidentimiz 2008-nji ýylyň 8-nji noýabrynda Germaniýa Federatiw Respublikasyna saparyny amala aşyrdy. Germaniýanyň Prezidenti Horst Kýoller bilen birnäçe duşuşyklar geçirdi. “Adlon ” myhmanhanasynda türkmen-german ykdysady forumy geçirildi. Oňa ykdysadyýet we tehnologiýalar barada federal ministr Mihael Glossi hem gatnaşdy. Bu sapar Beýik Galkynyşlar we Täze Özgertmeler zamanasynda täze gatnaşyklaryň bat alyş nokady boldy. Milli Liderimiziň forumda nemes dilinde eden çykyşynda nemes işewürlerine ygtybarly partnyor hökmünde Türkmenistanyň ykdysady mümkinçiliklerini has jikme-jik düşündirdi.

Munuň üçin Türkmenistanda doly hukuk binýady döredilendigini, ýurtda amatly maýa goýum syýasatynyň yöredilýändigini nygtap, hususan-da, gurluşyk industriýasy, gurluşyk materiallarynyň giň toparyny öndürmek, himiýa senagaty babatda hyzmatdaşlygy yola goýmaga, bu pudaklara maýa goýmaga nemes işewürlerini çagyrdy. Hormatly Prezidentimiz Türkmenbaşy säherindäki deňiz por-tunyň durkuny täzelemek we ony döwrebaplaşdyrmak, awtomobil ulaglary, deňiz gämi gatnawy, aragatnaşyk, awtomobil ýollaryny gurmak babatda beýleki uly taslamalara gatnaşmagy Germaniýanyň hünärmenlerine teklip etdi. Azyk we gaý-tadan işleýän senagat pudaklarynda hem german işewürleri üçin hyzmatdaşlyk et-mäge giň mümkinçilikleriň bardygyny ýatlatdy, Nemes kompaniýalaryny Hazaryň kenar ýakasynda gurulýan «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň gurluşygyna gatnaşmaga çagyrdy.

Hormatly Prezidentimiziň Germaniýa saparyndan soň nemes işewürleriniň Türkmenistana bolan gyzyklanmasynyň hasam artandygyny aýratyn nygtamak gerek. Olar Türkmenistanyň ykdysadyýetine maýa goýmak hem-de düýpli taslamalary amala aşyrmaga gatnaşmaga taýýardyklaryny mälim etdiler. Munuň şeýledigine milli ykdysadyýetimiziň esasy pudaklaryny ösdürmegiň we strategiki ähmiýeti bolan birnäçe desgalaryň ýurdumyzyň hökümetiniň buýurmasy boýunça

meşhur «Goetzpartners» kompaniýasy tarapyndan taýýarlanan taslamalarynyň 2009-njy ýylyň 29-njy ýanwarynda Aşgabatda geçirilen tanyşdyrylyş dabarasyny hem şaýatlyk etdi. Tanyşdyrylyş çäresiniň barşynda gurluşyk materiallary senagatynda, şol sanda sement, aýna, metallurgiýa senagatynda, örtükwe üçek materiallaryny öndürmekde işleriň ýagdaýyna hem-de olary ösdürmegiň geljegini seljerme berildi.

Nebit-gaz pudagy türkmen-german ykdysady hyzmatdaşlygynyň esasy ileri tutulýan ugrydyr. Garassyzlyk ýyllarynda nemes kompaniýalary bu ugurda Türkmenistanda uly taslamalaryň amala aşyrylmagyna gatnaşdylar. «Teknip» kompaniýasy Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda ýyllyk kuwwaty 90 müň tonna bolan çalgý ýaglaryny we parafin öndürýän desgalaryň gurluşygyny amala aşyrdy. Bu kompaniýa dizel ýangyjyny suwdan arasalaýjy enjamyň taslamasyny düzdi we gurluşygyny ýerine ýetirdi. «Mannesman» kompaniýasy nebitgaz toplumynyň hajatlary üçin buraw turbalaryny getirdi. «Man» kompaniýasy Körpejedäki basyş stansiýasyny doly gurup, ulanmaga tabşyrdy. «Siemens» we «Mannesman» kompaniýalary «Günorta Gamyşlyja» ýatagynyň guralmagyny üpjün etdi «Mannesman» we «Bentek GmbH» kompaniýalary Nebitlije, Şatut, Demirgazyk Ekerem meýdançalarynda agtaryş işlerini amala aşyrdy.

Ýewropanyň iri energetika Konserni bolan «RWE AG» Türkmenistanyň ýangyç-energetika bazarynda özüniň mynasyp ornuny tapmak isleýär. 2009-njy ýylyň 16-njy aprelinde Türkmentanyň hökümeti bilen Germaniýanyň «RWE AG» Paýdarlar jemgyýetiniň arasynda uzakmöhletleýin hyzmatdaşlyk hakynda Ähtnama gol çekildi.

Hususan-da, nemes kompaniýasy degişli ugur boýunça türkmen hünärmenleriniň GFR-iň esasy ylym-bilim merkezleriniň binýadynda taýýarlanylmagyna ýardam berer. Türkmenistanyň energetika pudagy we gaz senagaty üçin tehniki nou-hauny hödürler. «RWE» Hazar deňziniň türkmen böleginiň ýalpaklygynda, has takygy 23-nji lisenzion blokda uglewodorod serişdelerini agtarmak we çykarmak boýunça taslama gatnaşmagy maksat edinýär.

Dünýä belli «Siemens» kompaniýasy türkmen bazarynda 1997-nji ýyldan bäri işjeň hereket edýär.

2009-njy ýylyň 12-nji maýynda Aşgabatda «Siemens» kompaniýasynyň «Türkmenistan üçin häzirki zaman tehnologiýalary» atly biznes-forum geçirildi. Onda häzirki wagtda bütün dünýädäki ylmy-tehniki progresiň ösüşine öz täsirini ýetiren oýlap tapşlaryň we innowasion tehnologiýalaryň 20 müňe golaýynyň aw-tory bolup durýan «Siemens» kompaniýasynyň toplan tejribesi we mümkinçilikleri bilen tanyşdyryldy. Kompaniýa geljekde Günden we yelden energiýa almak üçin ýörite enjamlary getirmäge we gurnamaga hem gyzyklanýar. Biznes-forumyň netijeleri boýunça taraplar Türkmenistanyň hökümeti we «Siemens AG» kompaniýasynyň arasyndaky strategiki hyzmatdaşlyk boýunça Protokola gol çekdiler.

«Siemens» kompaniýasy Aşgabat şäherinde S.A.Nyýazow adyndaky Halkara medisina merkezini, 100 orunlyk Nefrologiýa merkezini gurdu we tehniki taýdan üpjün etdi. Aşgabat, Mary, Daşoguz, Balkanabat, Türkmenabat

şäherlerindäki keselleri anyklaýyş merkezlerini medisina enjamlary bilen enjamlaşdyrdy.

Nemes kompaniýalary «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň gurluşygyna hem işjeň gatnaşýarlar, azyk we gaýtadan işleýän senagatlarynyň önümçilik kuwwatyny ýokarlandyrmaga öz goşantlaryny goşýarlar. «Unionmateks» kompaniýasy Köneürgençde we Baharlyda un üweýän toplumlary hem-de däne elewatorlaryny gurdy. Bu elewatorlar 50 müň tonna un saklamaga niýetlenendir. Geljekde bu kompaniýa Ruhabat etrabynda we Türkmenabat şäherinde göwrümi 100 müň tonnalyk elewator we ýylda 80 müň tonna un öndürýän, 100 müň tonna un saklamaga niýetlenen kärhanany gurar. Göwrümi kiçiräk şeýle toplumlar Balkan welaýatynyň Serdar etrabynda, Mary welaýatynyň Mary etrabynda we Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynda hem gurlar. Baş welaýatdaky gallany gaýtadan işlemek we saklamak babatdaky häzirkizaman toplumu 144 million ýewro barabar bolup, ýyllyk kuwwaty 50 müň tonna gallany gaýtadan işlemäge niýetlenendir. Ruhabatda bolsa bir gije-gündizde 40 tonna çörek-külçe, ýylda 18 million polipropilen haltalary öndürýän kärhanalar işe giriziler. Dogrusy, türkmen-german hyzmatdaşlygynyň barha giňden ýaýbaňlanýan hyzmatdaşlygyna mysallaryň sanawyny näçe uzaltsaň uzaldybermeli.

2008-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda Hormatly Prezidentimiz “Unionmateks” german kompaniýasynyň prezidenti Grobe Ýurgeni we azyk senagaty taslamalary boýunça menedjeri Rigler Ştefany kabul etdi. GFR Türkmenistan bilen gatnaşyklary çuňlaşdyrmaga isleg bildiýär. Şeýle ýagdaý nemes işewür toparlaryna-da mahsusdyr. Ol bolsa ýurduň oba hojalygynda hem hormatly Prezidentimiz tarapyndan başy başlanan özgertmeler bilen baglydyr. “Claas Global Sales GmbH” nemes oba hojalyk kompaniýasynyň däne we ot-ıým ýygnaýjy kombaýnlary dünýäde belledir. 2008-nji ýylyň fewralynda Hormatly Prezidentimiz kompaniýanyň esaslandyryjy geňeşiniň başlygy Katrina Klaas, kompaniýanyň Gündogar Ýewropa we Transatlantiki ýurtlar boýunça Prezidenti Diter Dýunringeri we Merkezi Aziýa hem Kawkaz boýunça sebitleýin direktory Sergey Potýomini kabul etdi. Duşuşykda kompaniýanyň tehnikalaryny Türkmenistana getirmek barada gepleşiklere girişdiler, tehnikalary satyn almagyň mümkinçiligine garaldy.

Nemes tehnologiýalary Türkmenistanyň agrosenekat toplumynyň mümkinçiliklerini ösdürýär. “Unionmateks” kompaniýasy Türkmenistanda gallany gaýtadan işlemek boýunça esasy hyzmatdaşdyr. Ýurduň azyk önümçiligini ýokary hile ýetirmek üçin Hormatly Prezidentimiz BMG-nyň Çagalar Gaznasy bilen hyzmatdaşlygy ösdürýär. Hormatly Prezidentimiziň karary bilen 2008-nji ýylyň başynda ýurdumyz “Premiks” azyk goşundysynyň 35 müň tonnasyny, 192 müň amerikan dollary möçberinde 15 sany dozator aparatyny satyn aldy. Ol türkmen ununy ýokary we birinji sortly derejä ýetirip, uny demir we iýmit maddasy bolan foliý kislotasy bilen baýlaşdyrýar. Türkmenistan bilen “Unionmateks” kompaniýasynyň arasyndaky resminamalara görä, her welaýatda kuwwatly elewatorlar we un öndürýän kärhanalar, Ruhabat etrabynda çörek we bulka öndürýän azyk önümçilik toplumu, Aşgabatda we Ruhabatda azyk önümleriniň firma –sowda merkezi gurlar.

Türkmenistanyň saglygy goraýyş pudagy boýunça klinikalarda we kesel anyklaýyş merkezlerinde kesel anyklaýyş tehnologiýalary oturdylandyr.”Siemens Network GmbH& So KG” kompaniýasynyň iri taslamasy boýunça Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi üçin aragatnaşygyň goragly giň zolakly telemedisina sistemasy guruldy. 2008-nji ýylyň fewralynda Mýunheniň Wilgelm-Lýudwig Uniwersitetiniň iç keseller bölüminiň ýolbaşçylary Klaus Parhoferden, Uwe Hasbergenden, Andreas Fremberden Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen Ýewropa öňdebaryjy medisina merkezleri bilen hyzmatdaşlyk maksatnamasynyň durmuşa geçirilmeginde dünýä tejribesini öwrettiler, ýurdumyzda saglygy goraýyşda, anyklaýyş we iç keselleri bejeriş boýunça ornaşdyrmak usullarynda sapak geçdiler. “Simens Medical Solýutions”, “Hospitalia International”, “Ai-Pi Konsalt International” we “Frizenius Medical Care” kompaniýalary ýurdumyzyň saglygy goraýyşynda 1997-2007-nji ýyllarda umumy bahasy 144 million amerikan dollaryna, 44,3 million nemes markasyna, 12,4 million ýewro deň bolan taslamalary ýerine ýetirdi.

2009 njy ýylyň 29-njy ýanwarynda «Goetzpartners» kompaniýasynyň ýolbaşçysy jenap Ştefan Gýots hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy onuň özüniň tabşyrmagy boýunça geçirilen işler hakynda döwlet Baştutanyna habar berdi we ýurdumyzyň döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlary babatda birnäçe esasy Ýewropa kompaniýalarynyň wekilleri bilen hyzmatdaşlykda taýýarlanylýan anyk teklipler bilen tanyşdyrdy.

Tanyşdyrylyş çäresiniň barşynda ýurdumyzyň gurluşyk materiallary senagatynda, şol sanda sement, aýna, metallurgiýa senagatyda, örtük we üçek materiallaryny öndürmekde işleriň ýagdaýyna hem-de olary ösdürmegiň geljegine seljerme berildi. Hususan-da, jikme-jik hasaplamalaryň esasynda olaryň düşewüntililigini, baý çig mal binýadynyň bardygyny, Türkmenistanyň degişli önümlere bolan talabyny we eksport mümkinçiliklerini nazara almak bilen, işläp gelýän karhanalaryň durkuny täzelemek hem-de täze kärhanalary gurmak baradaky maslahatlar beýan edildi. Galan ähli taslamalar barasynda hem «Goetzpartners» kompaniýasynyň hut şunuň ýaly— hemmetaraplaýyn toplumlaýyn çemeleşendigini hem belläp geçmek zerurdyr.

Kompaniýa kagyz senagaty, anyk aýdylanda Ahal welaýatynyň Ýaşlyk şaherçesinde gurlan kagyz kombinaty barasynda jikme-jik seljermäni hödürledi. Bu babatda ýaýbaňlandyrylan iş meýilnamasy tassyklanyldy.

Nemes hyzmatdaşlary uzak möhletli geljek üçin, şol sanda energiýany tygşytlaýan tehnologiýalar esasynda elektrik energiýasynyň öndürilişini artdyrmagyň maksatnamasyny işläp taýýarlamagyň möhümdigini nygtap, döwlet Baştutanyny gün-termiki elektrik stansiýasynyň, şeýle hem işläp gelýän gaz-turbina elektrik stansiýalaryny döwrebaplaşdyrmagyň taslamasy bilen tanyşdyrdylar.

«Goetzpartners» kompaniýasynyň wekilleri Türkmenistanyň dokma senagatynyň ägirt uly potensialyny nygtap, Türkmenistanyň Frankfurtda bolan «Heim-textil» atly iri halkara sergisinde gazanan uly üstünligi hakynda habar berdiler. Şol gözden geçirişiň jemleri boýunça türkmen tarapyna dünýäniň dürli ýurtlaryna önümleri ibermek hakynda birnäçe peýdaly teklipler berildi. Bu babatda Türkmenistanyň dokma önümleriniň halkara bazarlaryna iberilişini

giňeltmek, hususan-da, pudagyň önümçilik infrastrukturasyny mundan beýläkde ösdürmegiň, hünärmenleri taýýarlamagyň we häzirki zaman marketinginiň usullaryny ornaşdyrmagyň hasabyna giňeltmek barada anyk teklipler aýdyldy.

Gadymy taryhy, özboluşly medeniýeti we täsin tebigaty bolan ýurt hökmünde Türkmenistanyň syýahatçylygy ösdürmek üçin ägirt uly mümkinçilikleri bardyr. Nemes kompaniýalary bu gelnen netijäni depginli ösýän milli syýahatçylyk industriýasyny, hususan-da, Hazaryň kenar ýakasynda döredilýän «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň mysalynda beýan edýän anyk hasaplamalar bilen berkitdiler. «Goetzpartners» kompaniýasynyň ýolbaşçylary taslamanyň ähmiýetini nygtap, bu ýerde dürli dynç alyş merkezlerini, şol sanda akwaparky, «kazino şäheri» we başgalary gurmagyň maksadalaýykdygyny esaslandyrdylar, şol taslamanyň durmuşa geçirilmegi bilen eýýäm ýakyn ýyllarda ýurdumyzyň günbataryndaky bu ajaýyp künjek halkara derejesindäki şypahananyň statusyna eýe bolar. Kompaniýa myhmanhana işewürligini kämilleşdirmegiň peýdasyna delilleri hem teklipl etdi, ol bolsa syýahatçylyk industriýasynyň aýrylmaz bölegi bolup çykyş edýär.

Dünýäniň islendik paýtagtynyň «howa derwezesi» onun özboluşly tanyşdyrylyş ýeridir. Aşgabadynyň halkara aeroportuny döwrebaplaşdyrmak barada hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy beýleki esasy Ýewropa kompaniýalaryndan bolan kärdeşleri bilen hyzmatdaşlykda «Goetzpartners» kompaniýasynyň hünärmenleri tarapyndan taýýarlanylýan badabat üç sany geljegi uly taslamalarda öz beýanyny tapdy. İşläp gelýän terminallaryň we zerur infrastrukturanyň durkuny täzelemegi we olaryň täzelerini gurmagy göz önünde tutýan bu ähli taslamalar ýolagçylaryň akymynyň artmagyny, şeýle hem häzirkizaman inzenerçilik we dizaýner tehnologiýalaryny nazara almak bilen işlenip taýýarlanylady.

Türkmen-german uniwersitetiniň hödürlenilen maksatnamasy tanyşdyrylyş çäresiniň aýratyn temasy boldy, şol uniwersiteti döretmek başlangyjy bolsa hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa degişlidir. «Goetzpartners» kompaniýasynyň wekilleriniň nygtaýşy ýaly, Türkmenistan bilen Germaniýa Federatiw Respublikasynyň arasynda üstünlikli ösýän hyzmatdaşlygyň nyşany bolmaly geljekki ýokary okuw mekdebiniň sebitde iri ylym-bilim merkezine öwürilmäge ähli mümkinçilikleri bar.

Türkmen Lideriniň uniwersiteti döretmek baradaky teklibiniň GFR-de uly gyzyklanma bilen garşylanandygy bellenilip, munuň özi netijeli özara gatnaşyklary, şol sanda gumanitar ugurda şeýle gatnaşyklary pugtalandyrmaga çagyryş hökmünde kabul edildi. «Goetzpartners» kompaniýasy tarapyndan beýan edilen maksatnamada, hususan-da, täze ýokary okuw mekdebinde iň güýçli nemes professorlarynyň leksiýa okajakdygy, bu ýerde birnäçe ugurlarda ykdysatçylaryň we inzenerleriň taýýarlanyljakdygy göz önünde tutulýar. Türkmen we nemes dillerini, şeýle hem iki ýurduň medeniýetini öwrenmäge aýratyn üns berler. Iri nemes kompaniýalarynyň birnäçesi geljekki uniwersitete goldaw bermäge taý-ýardyklaryny mälim etdiler.

Jenap Ştefan Gyots tanyşdyrylyş çäresini tamamlap, kompaniýanyň beýleki birnäçe pudaklary ösdürmek barada hem öz tekliplerini taýýarlandygyny habar berdi.

Işewür öz ýolbaşçylyk edýän kompaniýasynyň häzirki wagtda çäksiz mümkinçilikleriň we progressiw özgertmeleriň ýurdy hökmünde bütin dünýäde ykrar edilen Türkmenistanyň hyzmatdaşy bolmagy belent mertebe saýýandygyny nygtap, «Goetzpartners» kompaniýasynyň geljekde-de hyzmatdaşlyk etmek meselelerine örän jogapkärli çemeleşjekdigine hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy ynandyrdy. Germaniýanyň işewür toparlary depginli ösýän türkmen bazaryna ägirt uly gyzyklanma bildirýärler, özide bu gyzyklanmany Germaniýanyň hökümetiniň Türkmenistandaky maýa goýum taslamalary üçin döwlet kepillendirmelerini bermegi ep-esli derejede höweslendirdi diyip, Ştefan Gyots aýtdy. Munuň özi hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa GFR-e saparynyň, türkmen döwletiniň Baştutanynyň iki ýurduň arasynda ynanyşmak ýagdaýyny hem-de özara düşünişmegi ýola goýmaga ýardam edýän syýasatynyň netijesidir diyip, «Goetzpartners» kompaniýasynyň ýolbaşçysy nygtady.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygyndysy. I tom - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
9. Türkmenistanyň Konstitusíýasy. – Aşgabat, 2008.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
11. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
12. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jí goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
15. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. Aşgabat, 2009.
16. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat, 2009.
17. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji goýberiliş, Aşgabat, 2009.
18. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.
19. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.
20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpussy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.
21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.
22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.
23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.

24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.
25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
27. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna// Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.
28. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşullarynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.
29. История средних веков: в 2-х томах. – М., 1997.
30. Конституция и законодательные акты буржуазных государств в XVII-XIX в.в – М. 1982.
31. Новая история в документах и материалах. Вып.1-2.- М. 1953.
32. Хрестоматия по истории средних веков: в 3-х томах. Под ред. Н.П, Грацианского и С.Д. Сказкина М. 1950-1953.
33. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Под ред. В.М. Корецкого. – М. 1961
34. Хрестоматия по новой истории 1640-1815 г. Под ред. Губер А.А и Ефремова А.В. – М. 1963 г.
35. Хрестоматия по новой истории 1816-1870 г. – М. 1965 г.
36. Хрестоматия по новой и новейшей истории стран Запада и Америки. М. 1963 г.
37. Всемирная история. Т.5. – М. 1958-1959
38. История дипломатии. - М. 1963
39. Хвостов В.В. История дипломатии. М-1959
40. Хрестоматия по новой и новейшей истории стран Европы и Америки. Москва – 1971
41. Кредер. А.А Новейшая история. XX в. М-1997
42. Айзин Б.А. Революционные германские социал-демократы против империализма и войны (1970-1914гг.) – М. 1974
43. Галкин Т.С. Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Турции (1905-1907гг.) М. 1960
44. Галкин Т.С Создание Германской империи. М. 1986
45. Германская история в новое и новейшее время. Т.1,2 – М.1970
46. Гинцберг Л.И. На пути в имперскую канцелярию: германский фашизм рвется к власти. – М . 1072
47. Деборин А.М Социально-экономические учения нового и новейшего времени Т.1. – М.1958
48. Драбкин Я.С. Становление Веймарской республики. 1949-1989г.-М. 1979
49. История первой мировой войны (1914-1918). Под ред. Распутова И.И М. 1963
50. Кан С.Б. Революция 1848 г. в Австрии и Германии – М. 1948
51. Майер В.Е. Деревня и город Германии в XIV-XVI вв. – Л. 1979
52. Оболенская С.В. Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России. - М. 1978
53. Лавровский В.М. Сборник документов по истории Английской буржуазной революции XVII в.в. Москва 1973г.
54. Рубинштейн Е. Крушение Австро-Венгерской монархии. - М.1963

55. Федеративная республика Германии. - М. 1983
56. Делорм Ж. основные события средневековья. - М. 2004. [Http://www.ast.ru](http://www.ast.ru)
57. Жак Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада. - М. 1992.
58. Http:// www.publ.lib.ru
59. Ерусалимский С.А. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М-1976
60. Мирошевский В.М., Освободительное движение в американских колониях Испании от их завоевателя до войны за независимость.(1492-1810 г.) М-Л 1946 г.
61. История Италии : В 3 т. М. 1970-1971
62. История Швеции: М.1974
63. Сороко Цюпа О.С. История Канады, М. 1985
64. История международных отношений и внешней политики России: 1648-2000г, под ред. проф. А.С. Протопова.

Mazmuny

Germaniýanyň taryhyna giriş.....	2-7
Tema: 1. Gadymy germanlar we olaryň Gündogar Rim imperiýasyna çozuşlary.....	7-10
Tema: 2. IX – XI asyrlarda Germaniýa, Italiýa we papa häkimligi.....	10 -18
Tema: 3. Germaniýa we Italiýa XI-XV aa.....	19 - 24
Tema 4. Germaniýa XVI-XVII asyryň I ýarymynda.....	24 - 28
Tema 5 :Germaniýa XIX asyryň I ýarymynda.....	28 – 30
Tema 6 : Germaniýa, Awstriýa rewolýusiýalary.....	30 - 36
Tema 7 : Germaniýa 1918-1939-njy ýyllarda.....	36-44
Tema 8 :Germaniýa 1919-1923-nji ýyllarda.....	44-49
Tema 9 : Germaniýa 1924-1939-njy ýyllarda.....	49 – 57
Tema 10 : Germaniýa Demokratik Respublikasynyň döremegi we onün ösüş ýoly (1945-1949-1990ý).....	58 – 60
Tema 11 : Germaniýa Federatiw Respublikasy 1949-2010 ý.....	60-71
Edebiýat.....	72-74